

**SON DEVİR OSMANLI ÂLİMLERİNDEN MEHMED ZİHNİ EFENDİ’NİN
“el-MÜŞEZZEB” ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ**

Ayşe GÜZEL

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

2024

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

Ayşe GÜZEL

SON DEVİR OSMANLI ÂLİMLERİNDEN MEHMED ZİHNİ EFENDİ’NİN
“el-MÜŞEZZEB” ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

AĞRI-2024

...../...../20....

LİSANASÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi’nin “el-Müşezzeb” Adlı Eserinin İncelenmesi” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim sadece Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

--/--/-----

Ayşe GÜZEL

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĐI
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU danışmanlığında, Ayşe GÜZEL tarafından hazırlanan bu çalışma .../.../.... tarihinde aşağıda isimleri belirtilen jüri tarafından değerlendirilmiş olup Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan:	İmza:
Jüri Üyesi:	İmza:
Jüri Üyesi:	İmza:

Yukarıdaki sonuç;

Enstitü Yönetim Kurulunun .../.../.... tarih ve / nolu kararı ile onaylanmıştır.

.... /...../.....

Prof. Dr. İbrahim HAN

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
1. TEZİN KONUSU VE AMACI.....	1
II. TEZDE TAKİP EDİLEN YÖNTEM	2
III. TEZDE KULLANILAN KAYNAKLAR.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1.1. Hayatı	4
1.1.1. Doğumu, Tam Adı ve Künyesi.....	4
1.1.2. Şahsiyeti	5
1.1.3. Ailesi, Evliliği ve Çocukları	7
1.1.4. Yaşadığı Devir... ..	8
1.1.5. Vefatı.... ..	9
1.2. Edebi / İlmî Kişiliği.....	10
1.2.1. Tahsili... ..	11
1.2.2. Hocası... ..	11
1.2.3. Meslek Hayatı	12
1.2.4. Talebeleri	15
1.2.5. Tasavvufa İntisabı.....	15
1.3. Eserleri	16
1.3.1. Arap Dili ve Edebiyatı	16
1.3.2. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü	21
1.3.3. Akâid ve Kelâm	23
1.3.4. Hadis.....	24
1.3.5. Kur’ân İlimleri	25
1.3.6. Biyografi (Terâcim-i Ahval).....	25
1.3.7. Dinler Tarihi	27
1.3.8. Tasavvuf	27
1.3.9. Türk Dili... ..	27

İKİNCİ BÖLÜM	28
el-MÜŞEZZEB ADLI ESERİN MUHTEVASI VE KAYNAKLARI	28
2.1. el-Müşezzeb'in Anlamı ve Yazılma Gayesi.....	28
2.2. el-Müşezzeb'in Baskıları ve Hakkında Yapılan Çalışmalar	29
2.3. el-Müşezzeb'in Arap Dili ve Belâgatı Açısından Önemi.....	30
2.4. el-Müşezzeb'in Kaynakları	32
2.4.1. Kur'an-ı Kerim	32
2.4.2. Hadis-i Şerifler.....	35
2.4.3. Arap Şiiri	37
2.4.4. Sarf ve Nahivle İlgili Kaynaklar	38
2.4.5. Sözlükler.....	40
2.4.6. Atasözleri ve Deyimler.....	41
2.5. Eserde Sarf Konularının Ele Alınışı.....	41
2.5.1. Harfler.....	42
2.5.2. İstılahlar.....	42
2.5.3. İsmi Kısımları	43
2.5.4. Fiilin Kısımları	51
2.5.5. İsim Fiiller	54
2.6. Eserde Nahiv Konularının Ele Alınışı.....	54
2.6.1. Mebniyyât.....	55
2.6.2. Mu'rabât	56
2.6.3. Merfûât.....	58
2.6.4. Mansûbât.....	61
2.6.5. Mecerûrât.....	66
2.6.6. Tevâbi.....	66
2.6.7. Edatlar.....	68
SONUÇ	71
KAYNAKÇA	73
ÖZ GEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SON DEVİR OSMANLI ÂLİMLERİNDEN MEHMED ZİHNİ EFENDİ’NİN “EL-MÜŞEZZEB” ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

2024, 90 sayfa

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Yakup EROĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Mesut IŞIK

Dr. Öğr. Üyesi Dr. Ahmad ALKHALİL

Mehmed Zihni Efendi’nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserlerini ele alan çalışmaları incelediğimizde yaşadığı dönemde Arapça öğretimi hususunda önemli bir yer tutan, sade ve anlaşılır bir dille telif ettiği *el-Müşezzeb* veya *Mekteb-i Edeb* eseri hakkında detaylı bir çalışma göremedik ve bu eseri çeşitli yönleriyle inceleyip ilim dünyasının istifadesine sunmaya karar verdik. Çalışmamızda Müellifin hayatı, ilmi şahsiyeti ve eserlerine dair bilgiler verildikten sonra *el-Müşezzeb*’in kaynakları, Sarf ve Nahiv konularını ele alış şekli, üslubu ve içeriği incelenmiştir. Çalışmamız neticesinde *el-Müşezzeb*’in Türkçe olarak kaleme alınmış muhtasar bir eser olmasına rağmen başta Kur’ân-ı Kerim ve hadis-i şerifler olmak üzere pek çok atasözü, deyim ve Arap şiirinden şevahid gösterildiği ve pek çok ahlaki öğütlerin de yer aldığı zengin muhtevaya sahip bir eser olduğu tespit edilmiştir. *el-Müşezzeb* bu özelliklerinden dolayı dönemin çeşitli eğitim kurumlarında Arapça ders kitabı olarak okutulmuş, gerek yurt içinde gerekse yurt dışında Arap dili öğretimi alanında ön plana çıkan bir eser olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Zihni, Arap Dili, el-Müşezzeb, Sarf, Nahiv.

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

AN ANALYSIS OF MEHMED ZİHNİ EFENDİ’S WORK “EL-MÜŞEZZEB” AMONG THE LATE OTTOMAN SCHOLARS

Thesis Advisor: Dr. Yakup EROĞLU

2024, 90 pages

Committee: Dr. Yakup EROĞLU

Dr. Mesut IŞIK

Dr. Ahmad ALKHALIL

When we examined the studies on the life, scientific personality and works of Mehmed Zihni Efendi, we could not see a detailed study on his work el-Müşezzeb or Mekteb-i Edeb, which had an important place in Arabic teaching during his time and which he wrote in a simple and understandable language. We decided to examine this work from various aspects and present it to the benefit of the scientific world. In our study, after providing information about the author's life, scientific personality and works, el-Mushazzeb's sources, the way he handled the subjects of Sarf and Nahiv, his style and content were examined. As a result of our study, it was determined that although el-Mushazzeb was a concise work written in Turkish, it was a work with a rich content, including many proverbs, idioms and shawahids from Arabic poetry, especially the Quran and hadiths, and many moral advices. Due to these features, el-Mushazzeb was taught as an Arabic textbook in various educational institutions of the period and became a prominent work in the field of Arabic language teaching both in Turkey and abroad.

Keywords: Mehmed Zihni, Arabic Language, el-Mushazzeb, Sarf, Nahiv.

ÖNSÖZ

Mehmed Zihni Efendi'nin çalışmamıza konu olan *el-Müşezzeb* adlı eseri Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış, latinize edilmediği için de günümüzde pek fazla bilinmediğinden üzerinde dikkate değer çalışmalar yapılmamıştır. Bu sebeple Osmanlının son döneminin önemli Arap grameri eserlerinden olan *el-Müşezzeb*'in yazılış gayesi ve metodunu, istifade ettiği kaynakları, eserin içeriğini detaylı olarak incelemek önem arz etmektedir.

Giriş ve iki bölüm olarak ele aldığımız çalışmanın giriş kısmında araştırmanın önemi, amacı ve konumuza dair başvurduğumuz kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde Mehmed Zihni Efendi'nin hayatı, şahsiyeti, yaşadığı dönemin ilmi, sosyal ve siyasal özellikleri ve müellifin Arap Dili ve Belagatın'daki vukûfiyeti, bu alanda kullandığı kaynaklar, ders verdiği öğrencileri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde *el-Müşezzeb*'in Sarf ve Nahiv kısımlarının muhteva ve kaynak açısından incelemesi yapılmıştır. Mehmed Zihni Efendi'nin bu eseri yazma gayesi ve ders kitabı olarak okutulduğu dönemlerde eğitim kurumlarına ne gibi katkıları olduğu tespit edilmeye çalışılmış, müellifin bu eseri yazarken istifade ettiği kaynaklara da kısaca değinilmiştir.

Tez çalışmamız sürecinde tecrübeleriyle bana ıfık tutan ve yoğunluğuna rağmen zaman ayırıp çalışmamla ilgilenen saygıdeğer danışmanım Dr. Yakup EROĞLU hocama en kalbi duygularımla şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmamda hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen kendilerinin bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim kıymetli hocalarım Doç. Dr. Mücahit ELHUT ve Dr. Mesut IŞIK'a teşekkür etmeyi borç bilirim. Son olarak çalışmamın her aşamasında bana destek olup motivasyonumu yüksek tutan kıymetli meslektaşım Vaize Esmâ DURSUN'a teşekkürlerimi sunarım.

Ayşe GÜZEL

Ağrı 2024

KISALTMALAR

c.c	: Celle Celâluhu
H.z.	: Hazreti
s.a.v	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
a.s	: Aleyhis-Selâm
r.a	: Radıyallâhu anh-anhüm
r. anhâ	: Radıyallâhu anhâ
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
C.	: Cilt
v.	: Vefât
b.	: bin
trc.	: Tercüme, tercüme eden
thk.	: Tahkîk Eden
çev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
ts.	: Tarihsiz
b.y.	: Basım yeri yok
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
bkz.	: Bakınız

GİRİŞ

1. TEZİN KONUSU VE AMACI

Osmanlı döneminde medreseler eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü önemli müesseseler olmuştur. İlme ve bilime önem veren Osmanlı devletinin sınırlarının genişlemesiyle pek çok yerde medreseler kurulmuş ve burada devletin çeşitli kademelerinde görev yapacak memur, hekim, kadı, müderris ve din adamları yetiştirilmiştir. Özellikle Osmanlı devletinin hoşgörülü bir yönetim benimsemesi ve dini, dili, ırkı ne olursa olsun hiçbir ayrım gözetmeden herkesi eğitim-öğretim faaliyetlerine dahil etmesi ilme ve pozitif bilime olan önemi arttırmış, günümüze kadar eserleri ve ilmi kişilikleri ile önemli şahsiyetlerin yetişmesi sağlanmıştır. Osmanlı devletinin son dönemlerine yakın medreselerin modernleşme sürecinde de bu kurumlarda birçok ilim adamı yetişmiş ve kayda değer çalışmalar ortaya konmuştur.

Özellikle Arap dili başta olmak üzere birçok alanda çeşitli çalışmalar yapan Mehmed Zihni Efendi de bu devirde yetişmiş önemli alimlerden birisidir. Galatasaray Mektebi Sultânî Ulûm-ı Arabiyye ve Usûl-i Fıkıh hocalığı ve Mekteb-i Mülkiye'deki görevi esnasında değerli talebeler yetiştirmiştir. İlmi derinliği sayesinde pek çok eser telif etmiş; özellikle Arap diliyle ilgili kaleme aldığı eserleri takdirle karşılanmış ve İsveç-Norveç hükümeti tarafından bir altın madalya ile taltif edilmiştir. Ayrıca Zihni Efendi'ye çalışmalarından dolayı o devirde yayımlanan Saadet Gazetesi'nde de bir teşekkür yazısı yer almıştır.¹

Biz de bu çalışmamızda fıkıh, kelim, hadis, dinler tarihi alanında çalışmalar yapmış ve asıl ününü Arap dili ve Belâgatı ile ilgili yaptığı çalışmalardan alan son devir Osmanlı alimlerinden olan Mehmed Zihni Efendi'nin Arap dili ile ilgili yazdığı en önemli eserlerinden biri olan *el-Müşezzeb fî's-sarfî ve'n-nahvî lisani'l-'Arab* isimli eserini çeşitli yönleriyle ele aldık. Çalışmamızda Zihni Efendi'nin *el-Müntehab* ve *el-Muktedâb* adlı eserlerinin muhtasarı olan *el-Müşezzeb*'in Sarf ve

¹ Gazetede yer alan yazı şu şekildedir: Fazlû kemâli âsar-ı müteaddide-i ilmiyesini görenlerce müsellem olan izzetlü Mehmed Zihni Efendi Hazretleri ihtiyâc-ı mezkûru dahi def' ve ref' eylediğini râğib-ı Arabî olan mübedilere kemâl-i teşekkürle ihbâr ederim. (Kuruşîzade Mahmud Nedim, Saadet Gazetesi, 5 Şevval 1304/ 14 Haziran 1303, numara: 752, 2).

Nahiv kısmının değerlendirmesini yapıp, Arap dili öğretime açısından ele alıp inceledik.

Çalışmamızın amacını şu şekilde izah edebiliriz:

Mehmed Zihni Efendi bu eseri niçin telif etmiştir? Günümüz ilim dünyasına ne gibi katkı sunacaktır?

Eğitim sürecinin sonunda bu eserin, okutulduğu kurumlarda öğrencilerin Arapça seviyelerine ne gibi katkıları olmuştur?

Eserin günümüzde İlahiyat ve İslami İlimler fakültelerinde Arapça hazırlık sınıfında talebelere okutulması Arap dili öğretimi konusunda ne gibi kolaylıklar sağlayabilir?

II. TEZDE TAKİP EDİLEN YÖNTEM

Giriş ve iki bölümden müteşekkil olan bu çalışmada veri toplama yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın giriş kısmında tezin konusu, amacı ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Mehmed Zihni Efendi'nin hayatı ve kişiliği, farklı alanlara dair telif etmiş olduğu eserleri ile yaşamış olduğu çevrenin ilmi, kültürel ve siyasî hayatı ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise çalışmanın ana konusu olan müellifin *el-Müşezzeb* isimli Arap gramerini ele aldığı eseri genel hatlarıyla tanıtılmış, kitabın sistemine uygun olarak Sarf ve Nahiv ilimlerine ait konular belli bir sistematikte ele alınarak bazı terimlerin tanımı yapıp, isimler, fiiler, mebnîler, mu'rebler, merfûat, mansûbat, mecrûrât ve bunların alt başlıkları incelenmiştir.

III. TEZDE KULLANILAN KAYNAKLAR

Bu çalışmada 18.yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Arap dili alanında yapılan çalışmalar, o dönemde ilmi faaliyetler yürüten medreseler genel bir bakışla incelenip Mehmed Zihni Efendi üzerine yazılan makaleler, eserler, yüksek lisans ve doktora tezlerinden yararlanılmıştır.

Çalışmamız Osmanlı döneminin sonlarını ele aldığı için özellikle bu devirde medreseler hakkında yazılan eserlere ve o dönemin eğitim sistemini konu alan çalışmalara başvurulmuştur.

Çalışmamızda eserini incelediğimiz Mehmed Zihni Efendi'nin *el-Kavlu'l-Ceyyid*, *el-Hakâik*, *el-Muntehab* adlı eserleri, Mücellit Oğlu Ali Çankaya'nın *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* adlı eseri, Hayreddin Ziriklî'nin *el-A'lam*, *Kâmûs-ı Teracim* adlı eserleri, el-Bağdadî'nin *Hediyyetu'l-Ârifin*, Hüseyin Vassaf'ın *Sefîne-i Evliyâ*, İbrâhim Alaettin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, İsmail Hikmet Ertaylan'ın *Yetmiş Yılın Masalı*, M. Sadi Çöğenli'nin *Müderris Hacı Mehmed Zihni Efendi Bibliyografyası*, Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Ayrıca Zihni Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında ilk çalışma olan Ahmet Turan Arslan'ın *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi* ve bu alanda diğer bir önemli eser olan Hamza Ermiş'in *Mehmed Zihni Efendi Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri* adlı eserleri de sıklıkla başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMED ZİHNİ EFENDİ’NİN HAYATI, EDEBİ/İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

1.1.1. Doğumu, Tam Adı ve Künyesi

Mehmed Zihni Efendi 16 Receb 1262/10 Temmuz 1846 tarihinde İstanbul’da dünyaya gelmiştir.² Doğum yılı ve yerini kendi yazdığı eserlerinde belirten Mehmed Zihni Efendi, farklı alanlarda meşhur olmuş kadın şahsiyetleri konu aldığı *Meşâhîrü’n-Nisâ* adlı eserinde yer alan Habibe Hanım’ın hal tercemesini aktarırken Habibe Hanımla doğum yılının aynı olması nedeniyle Cuma günü 16 Receb 1262/27 Haziran 1262/10 Temmuz 1846 yılında İstanbul’da dünyaya geldiğini bu eserin dipnot kısmında belirtmiştir.³ Aynı şekilde Zihni Efendi, Arap dili ve belagatıyla ilgili kaleme aldığı *el-Kavlu’l-Ceyyid* adlı eserinin son sayfasının dua bölümünde doğum tarihini belirtmeksizin İstanbul’un Vefâ semti yakınlarında bulunan Hızır Bey mahallesindeki evlerinde dünyaya geldiğini ifade etmiştir.⁴

Zihni Efendi’nin asıl ismi Mehmed olmakla birlikte kendisi akaid ile ilgili kaleme aldığı *Düstûru’l-Muvahhidîn* adlı eserinde isminin Muhammed olduğu; fakat daha çok Mehmed adının kullanıldığını zikretmiştir.⁵ Zihni Efendi’nin birçok mahlası bulunmaktadır. En yaygın kullanılanı ise medrese yıllarında iken keskin zekasıyla ön plana çıkması nedeniyle hocası tarafından ona verilen “Zihni” mahlası olmuştur.⁶ Zihni Efendi’nin pek çok takma adı olmakla birlikte en yaygın olarak bu

² Hayreddin ez-Ziriklî, *A’lâm*, ((Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 2002), 6/123.

³ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîrun’-n-Nisâ*, (İstanbul: Dâru’t-Tıbâati’l-Âmire, 1294), 1/159; Hamza Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*, (İstanbul: İsam Yay., 2011), 43.

⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 1333, 1/325.; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu’l-Ceyyid fî Şerhi Ebyâti’t-Telhîs ve Şerhayhi ve Hâşiyeti’s-Seyyid*, (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304), 672.; Ahmed Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 1999), 27.

⁵ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 131.

⁶ Mücellit Oğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, (Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969), 2 /1041.; Hulusi Kılıç, “Mehmed Zihni Efendi”, *DİA*, (İstanbul TDV Yay., 2007), 18/542.

mahlas kullanılmıştır. el-Bağdâdî (1839/1920) *Hediyyetü'l-ârifîn* adlı eserinde Zihni Efendi'nin ismi Muhammed olarak geçmekte ve “er-Rûmî”, “el-İstanbûlî” gibi lakaplarının da olduğu ifade edilmektedir.⁷ Bazı kaynaklarda Zihni Efendi'nin adının önünde “hacı” tabiri yer almakta ancak hac farızasını ne zaman yerine getirdiği ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamakta; ancak Ancak Ahmet Turan Arslan'ın Zihni Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında yaptığı çalışmada onun dört kişilik bir heyetle hacca gittiği ve “Hacı” olduğuna dair bir hatırasını nakletmektedir.⁸

Mehmed Zihni Efendi'nin *Elğâz-ı Fıkhiyye* adlı eserinin ilk sayfasında “Seyyid Mehmed Zihni” şeklinde bir mührün bulunması onun “seyyid”⁹ olabileceği ihtimalini de ortaya çıkarmıştır.¹⁰

1.1.2. Şahsiyeti

Zihni Efendi, tevazu, ihlas ve cömertlik vasıflarıyla tanınan, Kur'an'a ve Rasulullah'ın sünnetine sıkı bağlılığıyla temayüz eden müstesna şahsiyetlerden biri olmuş, *el-Hakâik adlı* eserinde Rasulullah (s.a.v)'ın sünneti seniyyesini takip etmeyi ve ona uyarak yaşamayı kendisine bir vecibe olarak görmüş ve hayatı boyunca bunu ilke edinmiştir.¹¹

Hayatını ilme adanmış olan, yaşadığı devirde kıymeti bilinen, öğrencileri tarafından sevilen ve sayılan, çeşitli mekteplerde hocalık yapmış olan Zihni Efendi, pek çok kıymetli talebe yetiştirmiş ve onlara değer vermiştir. Meslek hayatı boyunca talebeleriyle güzel hatıraları olan Zihni Efendi ders içersinde ve dışında öğrencilerine karşı pek halim, sabırlı davranmış, tatlı bir dille onları ikna etmeyi ve derse karşı ilgilerini arttırmayı başarmıştır.¹²

⁷ İsmail b. Muhammed el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musannifin*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1951), 2/400.

⁸ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 76.

⁹ Hz. Peygamber'in soyundan gelenleri ifade eden bir terim. Geniş bilgi için bk.: Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Seyyid”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2009), 37/40-43.

¹⁰ Mehmed Zihni Efendi, *Elğâz-ı Fıkhiyye*, (İstanbul: Kasbar Matbaası, Bâb-ı Ali Caddesinde no, 25), Mukaddime.

¹¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmii's-Sagîr ve'l-Meşârik min Hadîsi Hayri'l-Halâik*, (İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1294), 1/55.

¹² Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 3/348.

Mülkiye Mektebinin son sınıflarında eğitim görmüş olan ve aynı zamanda Zihni Efendi'nin talebelerinden biri olan İsmail Hikmet Ertaylan *Yetmiş Yılın Masalı* adlı eserinde okul hatıralarını anlatırken hocası hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Edebiyat-ı Arabiyye hocamız Hacı Zihni Efendi bir insan değil bir melekti. Üç senelik hocalığı esnasında ruhu incitecek tek bir kelime bile ağzından duymadık. Hem âlim hem muallimdi. Adeta bir baba idi. Arap edebiyatında ders verirken bıkmadan usanmadan konuyu derinlemesine anlatır, tahtaya kaldırdığı talebe soruyu cevaplayamazsa; Rahatsız mı idin? Vakit mi bulamadın oğlum? diye sorardı. Bundan sonra talebe sorduğu soruya cevap veremediğinde müteessir olur,

-FesühhanAllah! derdi. Bu, onun en ağır sözüydü.¹³

Diğer bir talebesi olan Kırkor Kömürciyan ise; “Hacı Zihni Efendi çok nazik bir zat idi. Fıkıhta derin tettebbuu vardı; evliya gibi pek mübarek bir zat idi.” ifadelerini kullanmıştır.¹⁴

Aynı şekilde talebelerinden biri olan Hasan Vasfi Menteş¹⁵ Mülkiye mektebinde tedrisat görürken Zihni Efendi ile ufak bir münâkaşa içine girdiğini şu şekilde anlatmaktadır:

“Hacı Zihni Efendi çok iyi Arapça bilen, sevimli ve ipek gibi bir insandı. Bize dikte ettiği derslerde çetin Arapça kelimeler kullanırdı. Mesela “benzeri” manasına “müşâbih” demekle yetinmek varken bunu az bulur, “müşâkil” derdi. Nitekim İdadilere¹⁶ mahsus Arapça dersleri için yazdığı Sarf ve Nahiv kitaplarının adları da “el-Müşezzeb ve el-Mürteeb” olmuştu.”¹⁷

Son olarak Zihni Efendi'nin Galatarasay Mekteb-i Sultânîsi'ndeki talebesi olan Ali Kemal, hocasının şahsiyeti hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: “...Zihni Efendi, pek halûk, hatta mahcup bir zât idi; talebeden sıkılır gibi idi. Fakat ulûm-i

¹³ İsmail Hikmet Ertaylan, *Yetmiş Yılın Masalı*, (İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1964), 136-137.

¹⁴ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 1/352.

¹⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 3/1125-1126.

¹⁶ Rüşdiye mezunlarını yüksek okullara hazırlamak için açılan, günümüzdeki liseye denk orta öğretim kurumu. Geniş bilgi için bk.: Cemil Öztürk, “İdâdî”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/464-466.

¹⁷ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 3/1127.

fıkhiyyede ve Arapçada yed-i tûlâ sahibi¹⁸ idi. *el-Müşezzeb*, *el-Muktedab*, *el-Müntehab* diye Arapçaya, sarf ve nahv-i arâbiye dair pek fâzılâne eserler neşreliyordu.”¹⁹

1.1.3. Ailesi, Evliliği ve Çocukları

Önemli bir Müslüman Türk alimi olan Hacı Mehmed Zihni Efendi’nin babası Mülkiye kaymakamlarından Mehmed Reşit Efendi, annesi ise Gülsüm Hanımdır.²⁰ Mevhibe Hanımla evlenen Zihni Efendi’nin Hadiye, Selma ve Ali Rana adında üç çocuğu dünyaya gelmiştir.²¹

Zihni Efendi’nin en büyük kızı olan Hadiye Hanım’ın doğumu ve vefatıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Ahmet Turan Arslan’ın verdiği bilgiye göre doktor Rıfat Binbaşı ile evli olan Hadiye Hanım’ın Hüseyin Şadi ve Güzide adında iki çocuğu olmuştur.²²

Zihni Efendi, *el-Hakâik* adlı eserinde Ümmü Atiyye’nin hal tercemesinden bahsederken ikinci çocuğu olan Selma Hanım hakkında bilgi vermiş, fakat çok kısa bir müddet sonra onun genç yaşta hakkın rahmetine kavuştuğunu belirterek onu kaybetmenin üzüntüsünü dile getirmiştir.²³

Son çocuğu olan Ali Rana Tarhan, 1882/1299 yılında İstanbul’da dünyaya gelmiştir.²⁴ İsmail Hikmet Ertaylan, *Yetmiş Yılın Masalı* adlı eserinde Zihni Efendi ile hatıralarını naklederken, oğlu Rana Tarhan’ın da kendisiyle birlikte Galatasaray Lisesi’nde talebe olduğunu söylemiştir.²⁵ Tarhan, dönemin ünlü mekteplerinde öğretmenlik yapmış ve PTT meslek ihtisası için Avrupa’ya gitmiştir. Ayrıca Türkiye’nin ilk Gümrük ve Tekel Bakanı olmuş, devlet kademelerinde çeşitli

¹⁸ **Yed-i tûlâ sâhibi:** “Alanında çok geniş bilgi sâhibi olan, hüner ve sanatında mahâret sâhibi kimse” anlamına gelen bir ifadedir. (Kubbealtı Lugatı, “Yed-i tûlâ sâhibi” Erişim 11 Nisan 2024).

¹⁹ Ali Kemal, *Ömrüm*, (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1985), 65.

²⁰ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2/1041.; el- Bağdâdî, *Hediyyetu’l- ‘Arifin*, 2/400; ez- Ziriklî, *el- Â’lam*, 6/123.; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/ 325.; Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.

²¹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 63.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 42.

²² Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 64.

²³ Mehmed Zihni, *el-Hakâik* 1/166.; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 66-67.

²⁴ Baraz, *Beylerbeyi*, 2/500.

²⁵ Ertaylan, *Yetmiş Yılın Masalı*, 137.

görevler icra etmiştir. Hatice Şevkiye Hanım'la evli olan Rana Tarhan'ın Abdülhak Tayfur adında bir oğlu, Ferhân Nezahet isminde iki çocuğu dünyaya gelmiştir.²⁶

1.1.4. Yaşadığı Devir

Zihni Efendi'nin hayatı hakkında genel bilgiler verildikten sonra yaşadığı devrin sosyal, siyasal, kültürel yapısı hakkında kısaca bilgi vermek müellifi daha iyi tanımak ve yaşadığı dönemin şartlarını daha iyi anlamak açısından önem arz etmektedir.

Zihni Efendi, 10 Temmuz 1846-17 Aralık 1913 yılları arasında yaşamıştır. Bu dönem Osmanlı imparatorluğunun son zamanlarını yaşadığı devletin yıkılış sürecini kapsayan devirdir. Sık sık padişah değişikliğinin yaşandığı bu asır diliminde, Zihni Efendi doğumundan ergenlik çağına kadar geçen yıllarını Sultan Abdülmecid (1839-1861)²⁷, 30 yaşına kadar ki gençlik yıllarını, Sultan Abdülaziz (1861-1876)²⁸, 30 yaşından yaşlılık çağını V. Murat (Mayıs-Ağustos 1876)²⁹ devrinde; son olarak devlet kurumlarında çeşitli vazifeler icra ettiği ve o dönem riyasetinde birçok çalışmalar yaptığı II. Abdülhamit (1876-1909)³⁰ ve Mehmed Reşad (1909-1918)³¹ döneminde yaşamıştır. Görüldüğü üzere Zihni Efendi, modernleşmenin ve batılılaşma etkisinin fazla görüldüğü çalkantılı bir devirde yaşamıştır. Batılılaşma etkisinin yavaş yavaş baş gösterdiği ilk zamanlar bu kadar belirgin olmasa da modernleşmenin kökleri uzun bir tarihi geçmişe dayanmıştır. Osmanlı coğrafyası var olduğundan bu yana Avrupa devletleri ile çeşitli sosyal, siyasal ve ekonomik antlaşmalar yapmış ve bunun sonucu olarak bir taraftan iyi olsa da diğer taraftan devletin her alanda modernleşmesine de zemin hazırlamıştır.³² Sonuç olarak Avrupa devletleriyle yapılan bu girişimler, ticaret antlaşmaları, batıdan eğitim uzmanlarının

²⁶ Baraz, *Beylerbeyi*, 2/500.; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 68.

²⁷ Osmanlı Ansiklopedisi, 6/100-175.

²⁸ Osmanlı Ansiklopedisi, 6/176-229.

²⁹ Osmanlı Ansiklopedisi, 6/230-241.

³⁰ Osmanlı Ansiklopedisi, 6/242-277.

³¹ Osmanlı Ansiklopedisi, 7/91-161.

³² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), 13.; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 221.

getirilmesi, devletin çeşitli kurum ve kademelerinde iyileştirme yapma girişimleri modernleşmenin en önemli nedenlerinden biri olmuştur.³³

Zihni Efendi ise Osmanlı'nın batıdan etkilenecek birçok alanda sosyal, siyasi, ekonomik, eğitim ve askeri alanda yeniliklerin gerçekleştirdiği ve tarihte bir dönüm noktası olan Tanzimat fermanının ilan edildiği bir devirde yaşamıştır.

Ayrıca azınlık haklarının genişletilmesi ile Islahat fermanı, padişahla birlikte halkında yönetime katılmasını sağlayan I. ve II. Meşrutiyet'in ilanı 19. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Ünlü tarihçi İlber Ortaylı'nın da ifade ettiğİ gibi bu yüzyıl, imparatorluğun en sancılı, en yorucu, en canlı yüzyılı olmuştur.³⁴ Bütün bu ıslahatlar ve yenileşme çabaları devleti ayakta tutma gayretiyle yapılmış olsa da Osmanlı devletinin yıkılışına zemin hazırlamıştır. Batılılaşmanın ve modernleşmenin her taraftan çepeçevre kuşattığı bu zaman diliminde birçok kurum sarsılmış ve yok olmaya mahkum olmuştur.³⁵ Hiç kuşku yok ki bu ıslahat çalışmalarından en çok etkilenen kurumlardan biri ilmiye teşkilatı olmuştur. Çünkü Tanzimat fermanının ilan edenler medreselerin ve âlimlerin varlığından rahatsız idiler. Medreseleri ortadan kaldırmak, eğitim sistemini laikleştirmek ve Avrupa tarzı eğitimler vermek hedefleniyordu. Vaziyet bu şekilde olunca medreseler de eski nüfuzunu kaybetti, talebe sayılarında belli azalmalar görüldü. Bu devirde yaşayan âlimler de yaşanan bu gelişmelere ve değişmelere kayıtsız kalmamış, Bu durum onların yazdıkları eserlere ve yaptıkları çalışmalara da yansımıştır.³⁶

1.1.5. Vefatı

Mehmed Zihni Efendi, son eseri olan *el-Muhtasarat*'ın basımı devam ederken, 17 Muharrem 1332/17 Aralık 1913 Çarşamba günü ebedi hayata irtihal etmiş,³⁷ cenazesi İstanbul'un Beylerbeyi semtinde bulunan Küplüce aile mezarlığına

³³ Ortaylı, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 14-15.

³⁴ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 34.

³⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 29.; Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 10-13.

³⁶ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 76.; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 211-215.

³⁷ Baraz, *Beylerbeyi*, 554.; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2/1042.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 59.

defnedilmiştir.³⁸ İslami ilimlerin hemen her sahasında söz sahibi olan Zihni Efendi'nin vefatı, Sebilü'r-reşad, Tanin ve İkdâm gibi dönemin meşhur gazetelerinde yer almış, bu haber duyanları derin bir teessüre gark etmiştir.³⁹

Ayrıca dönemin bazı şair ve edipleri Zihni Efendi'nin vefatı üzerine yaşadıkları derin üzüntü ve matemini ifade eden mersiyeler yazmış, örneğin Ünlü Mesnevi şarihi Tâhirü'l-Mevlevî (1951) Zihni Efendi'nin vefatına tarih düşürerek⁴⁰ duyduğu üzüntüyü şu ifadelerle dile getirmiştir:

Yine hayfâ ki sîne-i vatanı Bir ziyâ-ı müessir incitdi;

Yine bir fâzil-ı yegânesini İlm-u irfân-ı cihan kaybetti.

Son zamanlarda Âlem-i İslâm ne mühim zâyîât ile bitdi!

Düştü bir nev-hasâr, marifete Hacı Zihnî Efendi de gitti.

Adne pervâz eden o rûh-ı güzîn bulsun a'le'l-merâtibi. Âmin.⁴¹

1.2. Edebi / İlmî Kişiliği

Zihni Efendi ailesiyle geçirdiği sınırlı vakit dışında genelde zamanın çoğunu ibadete ve ilim öğrenmeye tahsis etmiştir.⁴²

Mahmud Esad Coşan, *İslam, Sevgi ve Tasavvuf* adlı eserinde batılı ünlü bilim adamı Helmuth Ritter'in Mehmed Zihni Efendi hakkında söylediği şu önemli bilgileri aktarmıştır: “Siz kendi kıymetlerinizi bilmiyorsunuz, değerli şahsiyetleri tanımiyorsunuz. Öyle büyük şahsiyetler yetiştirmişsiniz ki, onlar Avrupa’da olsalar biz onları baş tacı ederdik. Onlardan birisi de Mehmed Zihni Efendi’dir.”⁴³

³⁸ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2/1041.; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 50.

³⁹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 50-53.

⁴⁰ Ebced alfabesinde her harfin bir sayıya karşılık olması keyfiyetinden hareketle, herhangi bir hadisenin meydana geldiği yılı verecek bir şekilde bir kelime, bir cümle veya bir mısra söyleme sanatına “tarih düşürme sanatı” denir. Geniş bilgi için bk.: Osmanlı Ansiklopedisi, İsmail Yakıt, “Tarih Düşürme Sanatı”, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 6/124-129.

⁴¹ Tarhan, “Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, 3.; Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.

⁴² Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2/1042.

⁴³ M. Esad Coşan, *İslam Sevgi ve Tasavvuf*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1994.), 58; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 83.

1.2.1. Tahsili

Zihni Efendi'nin hafızlığını tamamlamadıktan sonra cami yani medrese derslerine başlamış ve Ulûm-ı Âliye şehâdetnamesi yani Medrese Öğretim üyeliği diplomasını almış ancak bu medrese veya cami hakkında herhangi bir bilgi bulunmamıştır.⁴⁴

Ünlü Türk Tarihçi Osman Nuri Ergin uzun zamandan beri takip ettiği ve Zihni Efendi'nin de içinde bulunduğu bir grup âlimin öğrenimi hakkında şunları söylemiştir: “Bunlar gibi otuz kırk yazar ve müellifin hal tercemelerine şöyle göz gezdiriniz; göreceksiniz ki, çoğu sarıklı ve medrese mahsulü olmayan bu adamların hemen kâffesi⁴⁵ hiç olmazsa tahsili gördükten sonra cami derslerine de devam etmişler; yahut hususi surette Arapça okumuşlar ve yine çoğu bir de yabancı dil öğrenerek Batı kültürünü de takip etmişlerdir.”⁴⁶ Bu bilgiye istinaden Zihni Efendi sadece medrese eğitimi ile sınırlı kalmamış o devirde öğretmen yetiştirmek için açılan Rüşdiye ve Dârülmuallimîn mekteplerinde de eğitim gördüğü anlaşılmaktadır.

1.2.2. Hocası

Ahmet Turan Arslan, Zihni Efendi hakkında araştırma yaparken önce hangi hocadan ders görüp, icazet aldığına dair net bir belgeye ulaşamadığını, ancak daha sonra kaleme aldığı son makalesinde Zihni Efendi'nin icazetnamesine ulaşarak ders aldığı hocalarından birinin Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi (ö. 1281/1964) olduğunu zikretmiştir. İcazetnamenin baş kısmında talebenin yani Mehmed Zihni'nin, sonunda da hocası Kütahyalı Abdurrahman b. Muhammed Fevzi Efendi'nin (ö. 1281/1964) ismi yazmaktadır.⁴⁷

Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi

Tam adı Seyyid Abdurrahman Halvetî el-Rufai el-Kütahi olan Abdurrahman Efendi 1802 yılında Kütahya'da dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini zamanın Kütahya

⁴⁴ Ali Rana Tarhan, “Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, (Mehmed Zihni Efendi'nin *el-Muhtasarât* adlı eserinin içinde), (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yay.-sy.: 59,1957), 2; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2/1042.

⁴⁵ **Kâffe**: “Hep, bütün, cümle” manasına gelmektedir. (Kubbealtı Lugatı, “Kâffe” Erişim 15 Nisan).

⁴⁶ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1997), 1/109.

⁴⁷ Ahmet Turan Arslan, “Mehmed Zihni Efendi'nin İcazetnamesi ve Hocası Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 21 (Nisan 2023): 335-356.

bilginlerinden olan babası Sadıkhzade Mustafa Efendi'den almış daha sonra İstanbul'a giderek 1834 yılında Ruûs imtihanından başarılı olmuş ve burada Dârü'l-hadis Valide Sultan müderrisliğinde ders vermeye başlamıştır. Daha sonra 1835'te Harp okuluna Arapça öğretmenliği yapmış ve yirmi sekiz yıl boyunca burada Türkçe, Arapça ve Tarih dersleri vermiş ve Türk dilinin kurallarını anlatan *Mikyasü'l-Lisan Kıstasü'l-Beyan* adlı bir eser yazmıştır. Yaptığı çalışmalarla Türkçeye büyük katkıları olan Abdurrahman Fevzi Efendi 1864 yılında İstanbul'da vefat etmiş ve burada defnedilmiştir.⁴⁸

Ayrıca Zihni Efendi, *Meşahiru'n-nisâ* aldı eserinde o dönem İstanbul'a gelmiş olan Ahmed Fâris eş-Şıdyâk (ö. 1305/1887), Yûsuf el-Esîr es-Saydâvî (ö. 1307/1890), Muhammed Mahmud eş-Şınkîfî (ö. 1322/1904) gibi âlimlerle yakın dostluklar kurduğunu ve çeşitli hususlarda iştişarelerde bulunmak suretiyle onlardan istifade ettiğini aktarmaktadır.⁴⁹

Zihni Efendi, Hasan Rasim Paşa'nın (ö. 979/1572) daveti üzerine onun çocuklarına üç aylık bir eğitim vermek için Mısır'ın İskenderiye şehrine gitmiş, bu da onun oradaki âlimlerle tanışarak onlardan istifade etmesi için iyi bir fırsat olmuştur.⁵⁰

1.2.3. Meslek Hayatı

Ömrünün yarısından fazlasını İslami ilimler ve Arap dili öğrenimi ve öğretimi alanında yaptığı çalışmalarla geçirmiş olan Zihni Efendi devlet dairelerinde çeşitli görevler icra etmiştir.⁵¹

Mehmed Zihni Efendi'nin iş hayatı kronolojik olarak şu şekildedir:

Zihni Efendi, Ulûmu-u âliye diploması olan "İcazetname-i esâtize"yi aldıktan sonra 17 yaşında iken ilk olarak 1280 Rebülâhır /1864 Eylül tarihinde maaşsız olarak

⁴⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/383.; İlhan Erdem, "Mikyasü'l-Lisan Kıstasü'l-Beyan İsimli Eseri", *Türk Dili Dergisi* 566 (Şubat 1999), 155-162.

⁴⁹ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhiru'n-Nisâ*, 1/Mukaddime; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*, 45.

⁵⁰ Ahmet Turan Arslan, "Beylerbeyi Sakinlerinden Mehmed Zihni Efendi", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008), 101-116.

⁵¹ Mehmed Rebi Hatemi Baraz, *Teşrifat Meraklısı Beyzade Takımın Oturduğu Bir Kibar Semt Beylerbeyi*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1994), 2/ 504.

Bâbîâli Meclis-i Vâlâ⁵² mazbata odasında memur adayı olarak işe başlamıştır.⁵³ Bu görevinden sonra rütbe-i rabia⁵⁴ denilen devlet memurluğuna terfi olunmuş, dört yıla yakın bir süreyle burada çalışma hayatına devam etmiştir.⁵⁵

Daha sonra 1286/1864 yılında o dönemin devlet matbaası olan Matbaa-i Âmire'de⁵⁶ Tâkvim-i Vekai'nin (ilk resmi gazete) kâtiplik ve musahhihlik görevine on bir yıl boyunca devam etmiştir. Ayrıca Zihni Efendi Matbaa-i Âmire'de çalıştığı yılları çok verimli geçirmiş, kaleme aldığı birkaç eserini de bu matbaada basmıştır.⁵⁷

Mehmed Zihni Efendi daha genç yaşta iken öğretmenliğe gönül vermiş ve devrin kailiteli eğitim veren en ünlü okullarında⁵⁸ uzun süre öğretmen olarak çalışmıştır. 1879'da Matbaa-i Âmire'deki görevini bırakmadan aynı yıl Galatasaray Mekteb-i Sultânî'sinde⁵⁹ Ulûm-i Arabiyye ve Diniyye öğretmenliğine başlamış kısa bir süre sonra Matbaa-i Âmiredeki görevinden istifa etmiştir.⁶⁰

Zihni Efendi, bu okulda çeşitli alanlarda önemli çalışmaları olan İsmail Hikmet Ertaylan, *Sahîh-i Bûharî* tercemesiyle meşhur olan Babanzâde Ahmed Naim Efendi (ö. 1872/1934) ve ünlü Türk şairi Tevfik Fikret'e hocalık yapmıştır.⁶¹ Daha sonra 1883 yılında Mekteb-i Sultânî'deki görevini sürdürürken devrin saygın bir müessesesi olan Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane'de⁶² usûl ve fıkıh dersleri vermiştir.⁶³

⁵² Bakanlar Kurulu'nun üstünde bir nevi yasama organı. (Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, (Ankara: TDV Yay., 2003), 28/250-251.

⁵³ Baraz, *Beylerbeyi*, 2/ 554.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*, 46; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 35.

⁵⁴ Rütbe, devlet memurlarıyla halktan bazılarına verilen pâyeye ve unvanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 3/68).

⁵⁵ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 46.

⁵⁶ Topkapı Sarayı'nın Bâb-ı Hümayun denilen kısmının içinde tesis edilmiş devletçe kurulan matbaanın adıdır. (Pakalın, *Osmanlı Tarihleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 2/415).

⁵⁷ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 46; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 35.; Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.

⁵⁸ Ergin, *Medeniyet Tarihi*, 1/109.

⁵⁹ Fransız eğitim sistemine göre 1868'de İstanbul'da açılan orta dereceli öğretim kurumu. (Adnan Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1996), 13/323-326).

⁶⁰ Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.; Arslan, *Mehmed Zihni Efendi*, 35.; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2/ 1042.

⁶¹ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 48-49.

⁶² Osmanlı Devleti'nde memur yetiştirmek amacıyla 1858'de açılan okul. (Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiyye", *DİA*, (Ankara: TDV Yay., 2019), 2/238-240).

Zihni Efendi, ibtidâî ve rüşdî derece de eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmak üzere 22 Teşrîn-i evvel 1304 tarihinde Ali Nazîmâ (ö. 1861/1935)⁶⁴ ve Necib beyler tarafından kurulan Mekteb-i Edeb de⁶⁵ bir süreliğine Arapça dersler okutmuştur. Daha sonra yıllarca devlet mekteplerinde ders kitabı olarak okutulan *el-Müşezzeb (el-Murteeb)* adlı eserini kaleme aldığı için bu ilk baskısı Mekteb-i Edeb adıyla basılmıştır.⁶⁶

Mekteb-i Sultânî ve Mülkiye'deki görevine devam etmekle birlikte Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit'in emri üzerine 20 Mart 1891 yılında beş bölümden oluşan Tedkik-i Müellefât (Yazılı Eserleri İnceleme Komisyonu) üyeliğine getirilmiş, bu görevinden yaklaşık üç yıl sonra Meclis-i Kebîr-i Maârif A'zalı'na, 1903 yılında ise Encümen-i Teftiş ve Muâyene Riyasetine terfi ettirilmiştir.⁶⁷

Zihni Efendi, medrese derslerinin yoğunluğu nedeniyle 14 Ocak 1909'da öğretmelik vazifesinden ayrılmak zorunda kalmış ancak emeklilik yaşı geçmesine ilgili kanundan muaf tutularak vefatına kadar Meclis-i Maârif vazifesine devam etmiştir.⁶⁸

Zihni Efendi'nin son eseri olan *el-Muhtasarât*'da oğlu Ali Rana Tarhan, babasının aldığı rütbe ve madalyalarının birçoğunu II. Abdülhamit devrinde, Babîâlî'deki görevi esnasında aldığını belirterek şu bilgileri vermiştir:

“Bâb-ı Âlî'de bulunduğu esnada “Rabia”, sonra da “Salise” rütbesine nail olmuş, 1300/1883 senesinde “Saniye” ve 1302/1885 yılında da “Mütemayiz” rütbesine terfi olunmuştur. 1304/1887 senesinde kendisine üçüncü rütbe “Mecîdî nişân-ı zîşân”ı ve 1305/1888'te ise “Rütbe-i ûlâ sınıf-ı sâni”si, 1038/1891'de “Rütbe-i ûlâ” tevcih edilmiştir. 1307/1890 yılında da üçüncü rütbeden, 1318/1901 senesinde

⁶³ Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.; *Mülkiye Tarihi*, 2/1042.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*; Tarhan, “Müellifin Hayatı ve Eseri Hakkında Bilgi”, 2.

⁶⁴ Ali Nâzîma Bey: Türk mektepçileri ve Maarif memurları arasında en çok eser yazarlardan birisidir. Ayrıca Galatasaray Lisesinde okumuş, ilk önce o lisede Türkçe ve Arapça hocalığına tayin olunmuştur. (Ergin, *Medeniyet Tarihi*, 3/1021).

⁶⁵ İbtidâî ve Rüşdî derecede tedrisatta bulunmak üzere açılmıştır. (Ergin, *Medeniyet Tarihi*, 3/1023).

⁶⁶ Ergin, *Medeniyet Tarihi*, 3/1021.; Arslan, *Son Devir Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 107-108.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 51.

⁶⁷ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2/1041-1042; Tarhan, “Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, 2; Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.

⁶⁸ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 53; Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.; Tarhan, “Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, 2.

ikinci rütbeden, 1325/1907 senesinde birinci rütbeden ve 1325/1907 senesinde de birinci rütbeden “Osmânî nişân-ı zîşanı” ile taltif olunmuştur.⁶⁹

Ayrıca Zihni Efendi’nin ilmi derinliği ve farklı alanlarda matbû eserlerinin bulunmasından dolayı 1888 yılında İsveç ve Norveç hükümeti tarafından Stockholm’da toplanmış olan Müsteşrikin Cem’iyyet-i İlmiyyesi (Oryantalistler İlmi Cemiyeti) tarafından kendisine Liyâkat Madalyası takdim edilmiştir.⁷⁰

1.2.4. Talebeleri

Daha genç yaşta iken öğretmeliğe gönül vermiş olan Zihni Efendi, dönemin devlet okulları olan Galatasaray Mekteb-i Sultânîsî ve Mekteb-i Mülkiyye de uzun yıllar kadrolu çalışmış ve pek çok değerli talebe yetiştirmiştir.

Zihni Efendi Galatasaray Mekteb-i Sultânîsî’nde iken *Sahîh-i Buhârî* Mütercimi olarak meşhur olan Babanzâde Ahmed Naim Efendi (ö. 1934), Ali Kemal, Ünlü Türk Şair Tevfik Fikret ve İsmail Hikmet Ertaylan’ a hocalık yapmıştır.

Memleketin Batı medeniyetine açılan ilk penceresi olan Mekteb-i Mülkiyye de ise İstiklal Marşı şairi Mehmed Akif Ersoy, Rıza Tevfik, Hasan Vasfi Menteş; Zihni Efendi’nin talebelerindendir. Ayrıca Zihni Efendi o dönemde Ali Nâzîma tarafından kurulan ancak kısa bir süre içerisinde kapanmış olan Mekteb-i Edeb adlı okulda da pek çok öğrenciye ders vermiştir.⁷¹

1.2.5. Tasavvufa İntisabı

Zihni Efendi’nin oğlu Rana Tarhan babasının Tasavvuf ilmiyle yakından ilgilendiğini ve Halvetiyye⁷² tarikatının Şâbân-ı Velî’ye (ö. 976/1569) nisbet edilen Şâbâniyye koluna mensup olduğu bilgisini vermektedir.⁷³ Hüseyin Vassaf, (ö. 1929)

⁶⁹ Tarhan, “Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, 2.

⁷⁰ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, 2/1042; Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.; Tarhan, “Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, 3.; Kılıç, “Mehmed Zihni Efendi”, 18/542.

⁷¹ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 48-49.

⁷² Ömer el-Halvetî’ye (ö.800/1397-98) nisbet edilen, İslam dünyasının en yaygın tarikatı, (Daha geniş bilgi için bk.: Mustafa Tatçı, “Şâbâniyye”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 38: 214.

⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/325.; Adem Ersoy, “Bir Şâ’bânî-i Halveti Müntesib olarak Mehmed Zihni Efendi”, *II. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Velî Sempozyumu- Kastamonu’nun Manevi Mimarları*, Kastamonu Üniversitesi, 4-6 Mayıs 2014, 234.

Sefine-i Evliyâ-i Ebrâr adlı eserinde Mehmed Zihni Efendi'nin tasavvufa mensup olduğu ve Şeyhi Muhamamed Necib Efendi'nin ehass-ı müridanı (en değerli müritleri) arasında yer aldığını bildirmektedir.⁷⁴ Müellifin telif ettiği eserlerde tasavvufa mensubiyetine dair net bir bilgi bulunmamakla beraber fıkhi konularla ilgili kaleme aldığı meşhur ilmihali olan *Nimet-i İslam*'ın *Kitâbü't-Tahâre* bölümünde Allah'ın rızasını kazanmanın yolunun ihlastan geçtiğini ve her nerede olursa olsun Allah'ın emrine uygun hareket edenin Allah'ın inayeti ve yardımına mazhar olacağı ifadeleri onun tasavvufa bağlı olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.⁷⁵

1.3. Eserleri

Türk, Arap ve İran ve edebiyatına vakıf olan Zihni Efendi Kur'ân ilimleri, Arap Dili, Fıkıh, Hadis, Dinler Tarihi ile ilgili çalışmalar yapmış ve bu alanlarda pek çok eser yazmış ve 1025 kitaptan oluşan kitaplığını Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne bağışlamıştır.⁷⁶

Müellifin İslami ilimler sahasında kaleme aldığı eserler şunlardır:

1.3.1. Arap Dili ve Edebiyatı

Birçok alanda eser telif etmiş olan Zihni Efendi, özellikle Arap diline olan vukûfiyeti ile ön plana çıkmış ve Arapça öğrenimi ve öğretimi üzerine pek çok eser yazmıştır. Bu eserler şunlardır:

1.3.1.1. Sarf-ı Arabî

Zihni Efendi'nin Arapça'ya olan merakı ve ilgisi nedeniyle daha on sekiz yaşlarında iken Arap sarfına yönelik olarak 1280/1863 yılında kaleme aldığı ilk eseridir. Bu eser Arapça olarak kaleme alınmış ancak basılmadığı için günümüze ulaşmamıştır.⁷⁷

⁷⁴ Hüseyin Vassâf, *Sefine-i Evliyâ-i Ebrâr*, (haz. Mehmet Akkuş- Ali Yılmaz), (İstanbul Kitabevi: 2006), 4/96-97.

⁷⁵ Mehmed Zihni, *Kitâbü't- Tahâre*, (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1324), 125-126.

⁷⁶ Kılıç, "Mehmed Zihni", 28/543.

⁷⁷ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîrun'n-Nisâ*, 1/Mukaddime.; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 99.; Çöğenli, *Mehmed Zihni Efendi Bibliyografyası*, 17.

1.3.1.2. Şerhu Teshîli't-Tahsîl

1283/1866 yılında müellifin nahiv ilmiyle ilgili olarak Arapça olarak telif ettiği eseridir. Matbû olmadığı için günümüze kadar ulaşmayan bu eser, Zihni Efendi'nin Abdurrahman Nacim Efendi'nin (ö. 1895) nahve dair küçük bir eseri olan *Teshîli't-tahsil* üzerine yazmış olduğu şerhidir. Ayrıca el-Cevâib gazetesinin sahibi Ahmed Fâris eş-Şidyak bu eser üzerine Arapça takriz⁷⁸ yazmış ve gazetesinde yayımlamıştır.⁷⁹

1.3.1.3. Şerhu Ebyâtı İsfehândî

Meşhur nahiv âlimi olan Ahmed b. Mahmûd el-Cîlî el-İsfehândî (ö. 729/1328), İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* adlı eserine şerh yazmış, Zihni Efendi ise yazılan bu şerhi inceleyerek 1284/1867 yılında şevahid beyitlerinin Arapça açıklamasını bir kitapçık halinde yapmış ve bu eser Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Fakat bu çalışma da günümüze ulaşmamıştır.⁸⁰

1.3.1.4. Feyz-i Yezdân Terceme-i Nasîhatu'l-İhvân

İbnu'l Verdî'nin (ö. 749/1349) oğluna hitaben yazdığı, ahlaki öğütlerden oluşan *Lâmiyyetu'l-ihvân* (*Nasîhatu/Vasiyyetu'l-ihvân*) adlı bu eser “dostlara nasihat” anlamına gelmekte ve yetmiş yedi beyitten teşekkül etmektedir. Zihni Efendi, bu kitabı mekteplerde ahlak derslerinde okutmak gayesiyle Türkçesine çevirmiş, anlaşılması zor olan yerlerde gerekli izahlarda bulunmuş ayrıca bu öğütleri Kur'ân-ı Kerim ayetleriyle zenginleştirmiştir. Zihni Efendi, bu kitaba *Feyz-i Yezdan* ismini vermesindeki amacı tercüme işini genellikle sabah saatlerinde güneşin doğduğu feyizli zamanlarda yapması olarak açıklamıştır.⁸¹

⁷⁸ Bir müellifin eserine genellikle müellifin ricası üzerine dönemin önde gelen âlim ve ediplerinin yazdığı övücü takdim yazısı. (Mustafa Uzun-Ahmed Turan Arslan, “Takriz”, *DİA*, (İstanbul, TDV Yay., 2010), 39/ 472-474.

⁷⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/325.; Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhiru'n-Nisâ*, 1/ Mukaddime, Arslan, *Son devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 99.; Murat Dinler, *Mehmed Zihni Efendi'nin Şerhu Teshîli't-Tahsil Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 50.

⁸⁰ Zihni Efendi, *Meşâhiru'n-Nisâ*, 1/Mukaddime; Ermiş, Mehmed Zihni Efendi, 132; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/125.

⁸¹ Mehmed Zihni Efendi, *Feyz-i Yezdân Tercüme-i Nâsîhatü'l-ihvân*, (İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1292), 2.; *Meşâhiru'n-Nisâ*, 1/ Mukaddime; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 266.

1.3.1.5. Etvâku'z-Zeheb Tercemesi

Zemahşerî'ye ait olan (ö. 538/1144) *Etvâku'z-Zeheb fî'l-Mevâ'iz ve'l Hutab* adlı bu eser, Zihni Efendi ve arkadaşı Mehmed Sadi Efendi tarafından sadeleştirilerek Türkçe'ye çevrilmiştir. “Altın Kolyeler” anlamına gelen bu eser, ahlâki ve edebi öğütler ve hikmetli sözlerden oluşmaktadır. 1994 yılında *Altın Kûpeler* adıyla yeniden basılan bu eser, Fransızca ve Almanca'ya da çevrilmiştir.⁸²

1.3.1.6. Kitâbu't-Terâcim

Zihni Efendi, *el-Muntehab fî Ta'limi Lugati'l-'Arab*'da bu eserle ilgili şunları söylemektedir:

“Mekteb-i Sultânî'de min gayri istitâ'atin Arabî dersi vermekte olduğum cihetle, Arabî'nin gerek edebiyâtına gerek Sarf ve Nahvi'ne dâir âcizane pek çok eser kaleme almakta idim. Edebiyâtına hâdim olmak üzere bir (Kitabu't-terâcim) kaleme almakta idim.”⁸³

Arap dili ve belâğatının nazmı ve nesri ile ilgili metinlere bolca yer verilmiş olan bu eser sahâbe, tâbiîn, hadis ve fıkıh alanında meşhur olanların hayatlarını ele almasının yanı sıra öğrencilere Arap edebiyatında ön plana çıkmış şahsiyetlerini tanıtmak ve onlara Arap edebiyatı'nın çeşitli üslup ve ibâreleriyle tanıştırmak olmuştur. Ona göre Arap edebiyatının başlangıcı terâcim kitapları okumakla, âlim ve edibleri tanımakla olmaktadır. *Kavlu'l-Ceyyid*'den önce kaleme alınan bu eser tamamen Arapça olarak yazılmış biyografi ve Arap edebiyatı alanında önemli bir konuma sahip olmuştur. 1304 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁸⁴

1.3.1.7. el-Muntehab Fî Ta'limi Lugati'l-'Arab (Sarf Kısmı)

Zihni Efendi Mekteb-i Sultânî de Arapça muallimi olarak çalıştığı yazılış gayesini eseri yazmasında ki gayesini beşinci sayfasında sarf ve nahiv ilmine dair kapsamlı bir çalışma yapacağını şu şekilde belirtmiştir:

⁸² Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 102.; Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhirun'-Nisâ*, 1/ Mukaddime.

⁸³ Mehmed Zihni Efendi, *el-Muntehab fî Ta'limi Lugati'l-'Arab*, (İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1303), 5.

⁸⁴ Mehmed Zihni Efendi, *Kitâbü't-Terâcim*, (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1304), 2.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 262.

“Mekteb-i Sultânî’de Arapça dersi vermekte olduğum için, Arapça’nın gerek edebiyatı ve gerek Sarf ve Nahvine dair âcizane pek çok eser yazmaktaydım. Edebiyatına dair bir *Kitâbü’t-Terâcim* kaleme almakta olduğum gibi Sarf ve Nahiv öğretiminde kullanılmak üzere de *Mekteb-i Sultânî* ismiyle büyücek bir şey yazmakta idim. *Kitâbü’t-Terâcim*, bahsi geçen okulun yüksek sınıflarında görülen edebiyat dersleriyle birlikte düzenlenmekte ola dursun; dilin sarf kaidelerine dair verilen derslerin ilk olarak özetlenmesi gerektiğinden, *Mekteb-i Sultânî* isminde olan kitap şimdilik ertelenerek, onun muhtasarı olmak üzere *el-Muntehab fî Ta’lîmi Lugati’l-‘Arab* ismiyle bu eser meydana getirilmiştir.”⁸⁵

1304 yılında İstanbul’da bulunan Şirket-i Mürettebiye Matbaası’nda basılan bu eser günümüze kadar ulaşmıştır.⁸⁶

1.3.1.8. el-Muktedab Mine’l-Muntehab Fî Ta’lîmi Lüğati’l-‘Arab (Sarf Kısmı)

Zihni Efendi *el-Muntehab*’ı yazdıktan sonra geniş hacimli olduğunu öne sürmüş tekrar gözden geçirerek özeti şeklinde olan *el-Muktedab Mine’l-Muntehab Fî Ta’lîmi Lüğati’l-‘Arab* ismiyle kaleme almıştır. Sarf konularının belli bir sistematik dahilinde işlendiği bu eser de konular örneklerle zenginleştirilmiş ve alıştırmalara da yer verilmiştir. *el-Muntehab*’dan hemen sonra yazılan bu eser aynı yıl Şirket-i Mürettebiye matbaasında basılmıştır.⁸⁷

1.3.1.9. el-Muktedab fî Nahvi Lisânî’l-‘Arab (Nahiv Kısmı)

Zihni Efendi’nin Nahiv konularını ayrıntılı bir şekilde kaleme aldığı bu eseri, 387 sayfadan oluşmaktadır. Müellif, Nahiv ilminin önemine vurgu yaparak, bu ilmi yemeğin tuzuna benzeterek tuzu olmayan yemeğin tadı yoksa nahvi olmayan kelâmında tadı yoktur şeklinde ifade etmiştir. Eserde nahiv konuları eksiksiz belirtilmiş çeşitli örneklerle konunun pekişmesi sağlanmış ve öğrencinin bir kişinin yardımını olmaksızın Arapça öğretimi için kolaylık sağlanmıştır. Eserin en belirgin özelliği nahiv konularının Türkçe açıklanıp irtibat kurulması, tercüme teknikleriyle

⁸⁵ Mehmed Zihni, *el-Muntehab*, 5.

⁸⁶ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 185.

⁸⁷ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 105.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 185.

öğrenciye bilgi vermesi, Kur’ân ayetleri ve hadislerden istişhad sunulmuş olmasıdır. Zengin bir muhtevaya sahip olan bu eserin yazımı 1304 Şâban ayında tamamlanmıştır.⁸⁸

1.3.1.10. el-Muşezzeb veya Mekteb-i Edeb (el-Murteeb) Fi’s-Sarfi ve’n-Nahvi Lisâni’l-‘Arab (Sarf Kısmı) ve (Nahiv Kısmı)

Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden bu eser, ikinci bölümde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

1.3.1.11. Ta’likat ‘alâ Şerhi’s-Şeyhi’r-Radî ‘ale’s-Şâfiye li’bni’l-Hâcib

Ünlü Nahiv âlimi İbnu’l-Hâcib’in (ö. 646/1248) eş-Şâfiye adlı eserine Radıyuddin Muhammed b. El-Hasen el-Esterâbâdi (ö. 688/1289) şerh yazmış Zihni Efendi ise bu şerhe ta’likât⁸⁹ yapmış ve bu eseri yeniden yazmıştır.⁹⁰

1.3.1.12. Ta’likât ‘alâ şerhi’s-Şafiye fi’t-Tasrîf li’s-Seyyid Abdullah

246 sayfadan oluşan bu eser, Nukrekâr⁹¹ diye tanınan Seyyid Abdullah b. Muhammed’in (ö. 776/1375) İbnu’l-Hâcib’in eş-Şâfiye adlı eserine yazdığı şerhe Zihni Efendi’nin yazmış olduğu ta’likâttır.

Eser 1293 yılında Matbaa-i Âmire’de basılmıştır.⁹²

1.3.1.13. el-Kavlu’l-Ceyyid fî Şerhi Ebyâti’t-Telhîs ve Şerhayni ve Hâşiyeti’s-Seyyid

Belağat âlimlerinden olan Hatîb el-Kazvînî’nin (ö.739/ 1338)⁹³ *Telhîsu’l-Miftâh* adlı eserine Teftazânî (792-1390)⁹⁴ şerh yazmış, Zihni Efendi ise bu şerhlerde

⁸⁸ Arslan, *Son devir Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 106-107.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 217.

⁸⁹ İslâm telif geleneğinde bir metnin daha iyi anlaşılabilmesi için sayfa kenarlarına düşülen notlardır. Daha geniş bilgi için bk., Sedat Şensoy, “Ta’likât”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 39/ 508-510.

⁹⁰ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 109.

⁹¹ **Nukrekâr** “gümüş kuyumcusu” demektir.

⁹² Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 110.

⁹³ Arap belâgatı teorisyeni. (İsmail Durmuş, “Hatîb Kazvînî”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2022), 25/155-156).

⁹⁴ Mehmet Suat Mertoğlu, “Teftâzânî”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2007), 40/ 299-307.

geçen 649 tane Arapça beyitin Türkçe açıklamasını yapmış ve şerhte ismi geçen şahsiyetleri tanıtmıştır.

Zihni Efendi'nin bu eseri kaleme almasının amacı ismi zikredilen eserlerin Arap dili ve belâgatı öğrenimini zorlaştırdığı gerekçesiyle öğrencilerine kolaylık sağlamak ve daha düzenli bir eser yazmak olmuştur.⁹⁵

2022 yılında Erzincan Binâli Yıldırım Üniversitesi'nde Temel İslam Bilimleri Anabilim dalı alanında *Mehmed Zihni Efendi'nin el-Kavlu'l-Ceyyid Adlı Eserinin İncelenmesi* adıyla Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.

1.3.2. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

Hanefî fikhına mensubiyeti ile bilinen Zihni Efendi Fıkıh alanında da çalışmalar yapmış ve önemli eserler yazmıştır.

1.3.2.1. Menâr Şerhi'ne 'Ta'likât

Hanefî Fıkıh âlimlerinden Ebu'l Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) fıkıh alanıyla ilgili *Menâri'l-Envar* adıyla kaleme aldığı eserine İbn Melek adıyla da tanınan Abdullatif Efendi'nin (ö. 797/1394) yazmış olduğu şerhidir.⁹⁶ Zihni Efendi 1292/1875 yılında Matbaa-i Amire'de ki musahhihlik görevini yaptığı sırada bu eseri tashih ederek yapmış olduğu ta'likât'tır.⁹⁷

1.3.2.2. İktibâsu'l-Envâr fî Tercemeti'l-Menâr

Zihni Efendi'nin Hanefî fıkıh âlimlerinden Nesefî'nin (ö. 710/1310 yazdığı *Menari'l-Envar* adlı eserine yazdığı şerhtir.⁹⁸

. Zihni Efendi, Meşâhîru'n-Nisâ'nın ön sözünde Fıkıh alanıyla ilgili bir eserin tercemesiyle meşgul olduğunu, yakın bir zamanda bu eserin basılacağını bildirmiş ancak eser, günümüze kadar ulaşmamıştır.⁹⁹

⁹⁵ Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", 28/542.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 246.

⁹⁶ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 119.

⁹⁷ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 134.

⁹⁸ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 120.

⁹⁹ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ*, 1/Mukaddime; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/327.; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 120-121.

1.3.2.3. Elgâz-ı Fıkhiyye

Fıkıh bilmeceleri anlamına gelen *Elgâz-ı Fıkhiyye* Zihni Efendi'nin İbn Nüceym'in (ö. 970/1562) fıkha dair yazdığı *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserinin bir bölümünde ki fıkhi konuları soru-cevap yöntemiyle yazmış olduğu eseridir. Bu eserin yazımı tamamlandıktan iki yıl sonra Kasbar Matbaasında 1307/1899 yılında 232 sayfa halinde basılmış daha sonra İbrahim Halil Can tarafından 1978'de sade bir Türkçeye tekrardan kaleme alınmıştır.¹⁰⁰

1.3.2.4. Kızlar Hocası (Küçük Hanımlar İlmihali)

Zihni Efendi'nin ilkokul üçüncü sınıfta okuyan kız çocuklarına fıkhi konuları açıklamak, edep ve nezaket kurallarını anlatmak, az da olsa Arapça'yı basit bir şekilde öğrenmeleri amacıyla 1312/1895 yılında yazmış olduğu eseridir. 48 sayfadan müteşekkil olan bu eser matbu olup, günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁰¹

1.3.2.5. Hanımlar İlmihali

Bu eser de Küçük Hanımlar İlmihali'nde olduğu gibi dördüncü sınıfta okuyan kız çocuklarına ders kitabı olarak okutulması amacıyla kaleme alınmıştır.¹⁰²

1.3.2.6. Usûl-i Fıkıh

*Usûlü'n-Nuka*¹⁰³ adıyla da bilinen, Fıkıh Metodolojisi'ne ait olan bu eser, Zihni Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye'deki talebeleri tarafından Usûl-i fıkıh derslerinde tuttukları ders notlarından oluşmaktadır. 130 sayfadan müteşekkil olan bu eser, Mekteb-i Mülkiye matbaasında basılmış ancak akıbeti hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Mehmed Zihni Efendi, *Elgâzı Fıkhiyye*, (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1309), Önsöz.; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 121.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 110.

¹⁰¹ Mehmed Zihni Efendi, *Küçük Hanımlar İlmihali*, (Dersâadet: Bâbîâlî Caddesinde 38 Numaralı Matbaa, 1318), 14-15.

¹⁰² Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 122.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 111.

¹⁰³ Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.

¹⁰⁴ Mehmed Zihni Efendi, *Usûl-i Fıkıh*, (İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1308), İç kapak sayfası.

1.3.2.7. Nimet-i İslam

Tanzimat'tan sonra kaleme alınmış meşhur bir ilmihal olan Nimet-i İslam, fıkıh ilminin temizlik, hac, ibadet, zekat, oruç gibi konuları kapsamaktadır. Zihni Efendi, bu ilmihali yazarken kaynak olarak Hanefi Fakihi Ebu'l İhlâs Hasan eş-Şurunbulâlî'nin (ö. 1231/1659) fıkıh konularını ihtiva ettiği *Merâkı'l-Felâh* adlı eseri ile et-Tahtâvi'nin (ö. 1231/1816) bu esere yazdığı haşiyeden istifade etmiştir.¹⁰⁵

Üç bölümden müteşekkil olan bu eser ibâdâtta muâmelâta dair her türlü konuyu ihtiva eden bu ilmihal, zengin muhtevasıyla ön plana çıkmış, Hanefi fıkıhına göre hazırlanmıştır.¹⁰⁶ Ayrıca bu eser, *Kitabu's-Salat*, *Kitabu's-Savm*, *Kitabu'l-Hac*, *Kitabut'-Tahare*, *Kitabun'-Nikah* *Kitabuz-'Zekât* gibi çeşitli bölümlere taksim olunarak basılmıştır.¹⁰⁷

1.3.2.8. Terceme-i Tuhfeti'l-Mulûk

Müfessir ve fıkıh âlimi olan er-Râzi'nin (ö. 666/1267-8'den sonra) Hanefi fıkıhına dair muhtasar olarak yazdığı *Tuhfetü'l-mülûk fî fîkhi mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân* adlı esere Zihni Efendi'nin *Tuhfetü'l-Mulûk* adıyla yazmış olduğu tercümesidir. Eserin basımı yapılmadığı için hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁰⁸

1.3.2.9. el-Muhtasarât fî Mesâilî't-Tahârat ve'l-İbâdât

Bu eser, Zihni Efendi'nin fıkhi konularla ilgili kaleme aldığı *Nimet-i İslam* adlı ilmihâlinin özeti mahiyetindedir. Müellif, bu eserin basımından 17 gün sonra hakkın rahmetine kavuşmuştur. Bu eser 1957 yılında Diyanet İşleri Reisliği tarafından, 1957 yılında ilk defa yeni Türk alfabesiyle basımı yapılmıştır.¹⁰⁹

1.3.3. Akâid ve Kelâm

Zihni Efendi'nin bu alanda sadece bir eseri vardır.

¹⁰⁵ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 123-125.; Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", 28/543.

¹⁰⁶ Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslâm Mufasssal İlmihâl*, 1-5.

¹⁰⁷ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 11-122.; Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslâm Mufasssal İlmihâl*, 4.

¹⁰⁸ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 129.

¹⁰⁹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 126-127.

1.3.3.1. Dustûru'l-Muvahhidîn

Zihni Efendi'nin kelimeleriyle ilgili yazdığı *Dustûru'l-Muvahhidîn* adında bir eseri vardır. *Meşâhîru'n-Nisâ*'nın mukaddimesinde ahlak, ibadet, fıkıh konularıyla ilgili bir eseri telif edeceği bilgisini vermiştir.¹¹⁰

1.3.4. Hadis

Zihni Efendi'nin hadis alanıyla ilgili kaleme aldığı eserler genellikle ta'likât türündendir. Bunlardan en önemli olanları Müellifin, Buhârî ve Müslim'in *el-Cami'u's-Sahih* adlı eserlerine yaptığı ta'likât'lardır.¹¹¹

1.3.4.1. Sihâmu'l-Îsâbe fî Kenzi'd-Da'avâti'l-Mustecâbe Tercümesi

İmam es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) hadis alanıyla ilgili yazdığı *Sihâmu'l-Îsâbe fî Kenzi'd-Da'avâti'l-Mustecâbe* adlı esere Zihni Efendi'nin yaptığı tercümedir. 23 sayfa olan bu eser, dört fasıladan oluşmakta ve duanın önemi üzerinde durulmaktadır.¹¹²

1.3.4.2. Meşâriku'l-Envâr'a Ta'likât

Zihni Efendi Hadis âlimi olan es-Sâğani'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye* adlı eserine bazı açıklayıcı notlar yazarak, eserin tashihini yapmıştır.¹¹³

1.3.4.3. Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh'i Üzerine Ta'likât

Zihni Efendi II. Abdülhamid devrinde Matbaa-ı Âmire'de basımına karar verilen Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin tashih işlemiyle ilgilenmiş ve sekiz ciltten oluşan bu eserin metinlerine harekelemeler yaparak sayfa kenarlarında küçük notlar

¹¹⁰ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ*, Mukaddime.; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 130-133.

¹¹¹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 138-139.

¹¹² Ermiş, Mehmed Zihni Efendi, 123.; Suyûtî (trc. Mehmed Zihni), *Sihâmu'l-Îsâbe fî Kenzi'd-Da'avâti'l-Mustecâbe*, (İstanbul: Âlem Matbaası, 1313/1895), 3.

¹¹³ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 140.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 135.

yazmış ve baskıya hazırlamıştır. 1881’de Çağrı Yayınları tarafından birinci baskısı yapılmıştır.¹¹⁴

1.3.4.4. Müslim’in el-Câmiu’s-sahîh’i Üzerine Ta‘likât

Ömrünün sonlarına doğru bütün çabasını bu eserin tashihi ve şerhi üzerine ayırmış olan Zihni Efendi bütün gayretiyle bu vazifesini yerine getirmek istemiş ancak sekiz cilt olarak basılması planlanan bu eser vefatından dolayı beşinci cilde kadar basılmış geriye kalan üç cildin basımı ise gerçekleşmemiştir.¹¹⁵

1.3.5. Kur’ân İlimleri

Zihni Efendi Kur’ân İlimleriyle ilgili *el-Kavlu’s-Sedîd fî İlmi’t—Tecvîd (Tecvîd-i Cedîd)* adında bir eser telif etmiştir. 83 sayfadan oluşan bu eser, tecvid ilmini detaylı bir şekilde ele almıştır.¹¹⁶ Ayrıca, eserin giriş kısmında Kur’ân-ı Kerim’de kaç âyet ve cüz’ün bulunduğu, Kur’ân’ın Hz. Peygamberin vefatından sonra toplanıp yazdırılması, istinsah edilip civar illere gönderilmesiyle ilgili bilgilerde yer almaktadır.¹¹⁷

1.3.6. Biyografi (Terâcim-i Ahval)

Zihni Efendi’nin bu alanda üç eseri bulunmaktadır.

1.3.6.1. Meşâhîru’n-Nisâ

Müellifin kaleme aldığı bu eserin ana muhtevası islam toplumunda kadının konumu ve çeşitli alanlarda ün kazanmış olan kadınların biyografilerinden oluşmaktadır. Zihni Efendi bu eseri alfabetik bir sıraya göre çeşitli ırklarda meşhur olan kadınların isimlerini sıralayarak hayatlarını yazmıştır. Müellif eserde sadece kadın konusu ele almamış aynı zamanda Arapça öğretimine de dikkat çekmiş bu

¹¹⁴ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 124.

¹¹⁵ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 139.

¹¹⁶ Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 135.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 126.

¹¹⁷ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlüs’s-Sedid fî İlmi’t-Tecvit*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328), 3-4.

eseri Arapça ve Türkçe olarak yazmış ve iki ciltten oluşan bu eser, kadın eğitimi konusunda yapılmış ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır.¹¹⁸

Bu eser, Şükriye Akgül tarafından 2006 yılında Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.

1.3.6.2. Bugyetu't-Tâlib fî Tercemeti Tuhfeti'r-Râgıb fî Sîreti Cemâatin min a'yâni Ehli Beyti'l-Etâyib

Zihni Efendi'nin kaleme aldığı bu eser, Şafii Fakihlerinden el-Kalyûbî'nin (ö. 1069/1659) *Tuhfetu'r-Râgıb fî Sîreti Cemâ'a min Ehli'l-Beyti'l-Etâyib* adlı eserinin tercümesidir.¹¹⁹

Eserin muhtevası, Ehl-i Beyt hanesine müntesibi olan kişilerin hayat hikayeleri ve tarihte ehl-i beyt ile ilgili yaşanmış olaylardan oluşmaktadır.¹²⁰

1.3.6.3. el-Hakâik mimmâ fi'l-Cami'is-Sagîr ve'l-Meşârik min Hadîsi Hayri'l-Halâik

Zihni Efendi, hadis alanında yazılmış iki önemli eser olan, es-Sâgani'nin *Meşâriku'l-Envar* ile Suyûti'nin *el-Câmiu's-Sagîr* adlı eserleri kendine has bir yöntemle Türkçe'ye çevirmiştir. Bu eser iki bölümden oluşmakta ilk bölümü hadis alanıyla ikinci bölümü ise Ravilerin hayatları ile ilgili bilgiler ve zayıf rivayetleri olmayan hadisleri içermektedir.¹²¹

Bu eser farklı zamanlarda iki cilt halinde kaleme alınmış, ilk cildi 1310 yılında ikinci cildi ise 1311'de Kasbar Matbaasında basılmıştır.¹²²

¹¹⁸ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 141-142.; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 84.; Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554.; Şükriye Akgül, *İslam Tarihçiliğinde Meşâhîru'n-Nisâ geleneği ve Mehmed Zihni Efendi'nin Meşâhîru'n-Nisâ Adlı Eserinin İncelenmesi*, (Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), 44.

¹¹⁹ Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 144.

¹²⁰ Mehmed Zihni Efendi, *Tuhfetu'r-Râgıb fî Sîreti Cemâatin min a'yâni ehli Beyti'l-Etâyib*, (İstanbul: Şems Matbaası, 1332/1913).

¹²¹ Mehmed Zihni Efendi, *el-Hakâik*, 1/112.

¹²² Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 135-137.

1.3.7. Dinler Tarihi

Zihni Efendi'nin bu alanda tercüme ettiği bir eseri vardır. Bu eser, papaz iken sonradan İslamiyetle tanışmış olan Abdullah et-Tercümân'ın (ö. 832/1429) hrisyanlık üzerine yazdığı bir reddiyedir.¹²³ Zihni Efendi ise bu eseri, İngilizceden Osmanlı Türkçesine çevirerek *Tuhfetu'l-Erib fi'r-Reddi 'alâ Ehli's-Salib Tercemesi* adıyla tekrardan yazmıştır. Bu eser, matbû olup 112 sayfadan oluşmaktadır.¹²⁴

1.3.8. Tasavvuf

Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ* adlı eserin mukaddimesinde tasavvufla ilgili bir eser kaleme aldığını belirtmiş ve İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) ömrünün sonlarına doğru kendi otobiyografisini anlattığı *el-Munkız mine'd-Dalâl* adlı eserinin tasavvufla ilgili olan bölümünü Türkçeye çevirmiştir. Bu eser, muhtelif zamanlarda Matbaa-i Âmire'de 1287/1870 ve 1289/1870 yıllarında *el-Munkız mine'd-Dalâl Tercemesi* adıyla iki farklı şekilde basılmıştır. Takriben 109 sayfadan oluşan bu eser, matbû olup günümüze kadar ulaşmıştır.¹²⁵

1.3.9. Türk Dili

Müellifimiz, türk dili grameriyle ilgili *Kavaid-i Türkiyye Risalesi* adında bir eser yazmış ancak matbû olmayıp, asıl nüshası hakkında kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır.¹²⁶

¹²³ Arslan, Son devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi, 140.

¹²⁴ <https://archive.org/details/TuhfetulEribTercemesi/page/n43> (09.01.2022).

¹²⁵ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-Nisâ*, 1/ Mukaddime, Baraz, *Beylerbeyi*, 2/554. Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 2:554.

¹²⁶ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhirun'n-Nisâ*, 1/Mukaddime, Çöğenli, *Müderres Hacı Mehmed Zihni Efendi Biyografyası*, 17.

İKİNCİ BÖLÜM

el-MÜŞEZZEB ADLI ESERİN MUHTEVASI VE KAYNAKLARI

2.1. el-Müşezzeb'in Anlamı ve Yazılma Gayesi

Sözlükte “ağacın kabuğunu soymak, dallarını kesmek, budamak, inceltmek ve onu kısaltıp düzeltmek” manalarına gelen “شذب” fiilinin tefil babının ismi mefûlû olan “مشذب” kelimesi “ayırarak, parçalamak, soymak” anlamlarına gelmektedir.¹²⁷

Yıllarca çeşitli mektep ve medreselerde muallim ve müderris olarak görev yapmış olan Mehmed Zihni Efendi, Arapça öğretimi için bütün gramer kaidelerini ihtiva eden *el-Müntehab* adında bir kitap yazmış ancak bu eserin geniş hacimli olması ve öğrenmeyi zorlaştırması nedeniyle *el-Müntehab*'ın özeti olan *el-Muktedab* adlı eserini telif etmiştir. Sarf ve Nahiv konularını ihtiva eden bu eser ayrı iki kitap halinde basılmış; fakat Zihni Efendi, daha sonra bu eserin de kapsamlı olduğunu düşünerek daha kısa ve muhtasar bir eser olan *el-Müşezzeb (el-Mürteeb)*'i Sarf ve Nahiv olmak üzere iki kısımdan müteşekkil tek bir eser halinde kaleme almıştır.¹²⁸

Muhtasar olan bu eser, *el-Müntehab* ve *el-Muktedab*'ın özeti şeklinde kaleme alınmışsa da kitabın içeriği bu iki eserden farklıdır. Ancak *el-Müşezzeb* şekil olarak *el-Muktedab*'a benzemektedir.

Zihni Efendi, *el-Müşezzeb*'in birinci baskısında kitabın ismiyle ilgili şunları söylemektedir: “Müşezzeb, “münakkah ve mühezzeb” demektir. Bu kitap, Mekteb-i Edeb'in Arabî dershanesinde bir tarîk-i imlâ hasıl olmuş olduğundan bir ismi de *Mekteb-i Edeb* idi. Vech-i layık üzere ıslah olunmuş manası olan *el-Mürteeb* lafzen ve manen daha münasebetli olmakla bu defa kitabın nam-ı diğerine *el-Mürteeb* denilmiş ve inşaallahu teâlâ tab'a-i sâlisede büsbütün *el-Mürteeb* namıyla neşr-i

¹²⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, (Beyrut: Dâr Sâdir, 1993), 1/486.; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr, (Beyrut: Dâru'l- 'ilm li'l-melâyîn, 1987), 1/152.

¹²⁸ Zihni, *el-Müntehab*, 5.; Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 104-106.

musamem bulunmuştur.”¹²⁹ Fakat eserin pek çok taklit baskılarının yaygınlaşması nedeniyle tam olarak yedinci baskıda *el-Mürteeb* adıyla basılmıştır.¹³⁰

Bu eserin diğer adı da *Mekteb-i Edeb* olduğu için Ünlü Tarihçi Osman Nuri Ergin *Türk Maarif Tarihi* adlı eserinde *el-Müşezzeb* ile ilgili şunları söylemektedir:

“Hacı Zihni Efendi’nin sonraları hükümet mekteplerinde de senelerce okutulmuş olan *el-Mürteeb*, *el-Müşezzeb* adlarındaki Sarf ve Nahiv kitapları başlangıçta bu mektep talebesi için yazılmış ve ilk baskıları *Mekteb-i Edeb* adında çıkmıştır.”¹³¹

Pek çok baskısı bulunan *el-Müşezzeb*’in yazımı 1307 yılında tamamlanmıştır. Farklı zamanlarda basıldığı için bu eserin Sarf kısmı takribi olarak 122 sayfa Nahiv kısmı ise 137 sayfadan oluşmaktadır.

2.2. el-Müşezzeb’in Baskıları ve Hakkında Yapılan Çalışmalar

Sarf ve Nahiv konularının muhtasarı olan bu eserin basımı yazımından birkaç yıl sonra gerçekleşmiştir. Talebelere kolay yoldan Arapça’yı öğretmek ve akılda kalıcılığı sağlayabilmek için *el-Müşezzeb* küçük hacimli olarak kaleme alınmıştır. Esere olan yoğun talepten dolayı iki ayrı bölüm olarak sarf ve nahiv olmak üzere farklı zamanlarda baskıları yapılmış ancak bu baskıların bazıları günümüze kadar ulaşmamıştır.

Eserin ilk baskısı *el-Müşezzeb* adıyla 1309 yılında Sarf bölümü İstanbul’da Şirket-i Mürettibiye Matbaasında, ikinci baskısı ise 1310’da İstanbul’da Kasbar Matbaasında 140 sayfa, 1311 ve 1327 yılında ise İstanbul’da Matbaa-i Âmire’de 122 sayfa olarak basılmıştır.

Eserin Nahiv kısmı 1311 ve 1320 yıllarında İstanbul’da Şirket-i Mürettibiye Matbaasında 140 sayfa olarak basılmıştır.

Şamil Matbaası tarafından eserin Nahiv ve Sarf kısmının ikinci ve üçüncü baskısı tek kapakta birleştirilerek 1980 yılında ofset olarak yapılmıştır.

¹²⁹ Mehmed Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), (İstanbul: şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1311), Mukaddime.

¹³⁰ Mehmed Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), (İstanbul: şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1909), Mukaddime.

¹³¹ Ergin, *Türk Medeniyet Tarihi*, 3/1023.

Bu eser, Gökhan Sebati Işkın tarafından *Muhammed Zihnî ve Kitâbuhû'l-Muşezzeb fî Sarfî ve Nahvi Lisânî'l-'Arab* adıyla 1990 yılında Pakistan'da Yüksek Lisans Çalışması olarak Arapçaya çevrilmiştir.¹³²

Mekteb-i Edeb dershanesinin kurucularından Ali Nazîmâ Bey, Zihni Efendi'nin Arapça ile ilgili üç önemli eseri olan *el-Muntehab*, *el-Muktedab* ve *el-Müşezzeb*'i özetleyerek *Miftâhu'l-Muntehab ve'l-Muktedab ve'l-Muşezzeb* adıyla tekrardan kaleme almıştır. 55 sayfadan müteşekkil olan bu kitapçık, Kasbar Matbaasında 1307 yılında basılmıştır.¹³³

Ali Nazîmâ Bey tarafından kaleme alınan *Miftâhu'l-Muntehab ve'l-Muktedab ve'l-Muşezzeb* adlı eserin giriş sayfasında şu bilgi yer almaktadır:

“Saadetli el-Hac Zihni Efendi Hazretlerinin eser-i âcizi hakkında mütalaa-i name-i âliyeleridir.”

Aynı sayfa da Mehmed Zihni Efendi ise Ali Nazîmâ Bey tarafından yeniden kaleme alınan bu özet eser hakkında şunları söylemektedir:

“İzzetli Ali Nazîmâ Bey oğlumun Sarf-ı Arabîyi tedris yolunda tuttukları vetire-i maharet neticesi olmak üzere vücuda getirmiş oldukları şu eser bî bedel (Muntehab) vesaire için pek güzel bir miftah veyahut medhaldir. Muvaffakiyetlerini tehnîe ederim.”¹³⁴

2.3. el-Müşezzeb'in Arap Dili ve Belâgatı Açısından Önemi

Öğrencilerin ihtiyacına binaen Mekteb-i Edeb'in Arapça dershanesinde yazılan bu eser de Sarf ve Nahiv ilimlerine ait kural ve terimler Türkçe olarak açıklanmış, anlaşılması zor bilgilerden kaçınılmıştır. Başta Kur'ân ve hadis olmak üzere, atasözleri, deyimler ve şiir divanlarından çok sayıda örnek verilerek konuların anlatımı zenginleştirilmiştir. Zihni Efendi, Arapça hocalığı yaptığı mekteplerde bu eseri sayesinde kendine has bir metotla bu dili sevdirek öğrenciyi derse teşvik etmeyi başarmıştır.¹³⁵ Bu eser yurt genelindeki medrese ve mekteplerde okutulmakla

¹³² Arslan, *Son devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, 108.

¹³³ Ali Nâzîma, *Miftâhu'l-Muntehab ve'l-Muktedab ve'l-Muşezzeb*, (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307), 55.

¹³⁴ Nâzîma, *Miftâhu'l-Muntehab ve'l-Muktedab ve'l-Muşezzeb*, Mukkaddime.

¹³⁵ Zihni, *el-Muntehab*, 5

sınırlı kalmamış, Arapça öğretimi için yurt dışında muhtelif yerlere de çoğaltılıp gönderilmiştir.

Arap müfessir ve tarihçi İzzet Derveze *el-Müşezzeb* hakkında şunları söylemektedir:

“Osmanlı devrindeki mekteplerde Türkçe okuma, gramer ve edebiyat için birçok ders olmasının yanı sıra Arapça sarf ve nahiv ilimleri bile *el-Müşezzeb* adlı Türkçe bir kitaptan öğretilirdi. İbtidâî mekteplerde okutulan bu kitap, payitahtta yazılarak basılır ve ülkenin her tarafına gönderilir, ülkedeki Türk, Arap, Çerkez, Arnavut, Kürt, Ermeni, Rum vb. gibi farklı ırk ve dildeki talebeler bu kitaptan okurdu.”¹³⁶

Türk Dili ve Edebiyatı araştırmacısı ve eğitimci olan Kilisli Muâllim Rıfat Bilge (ö. 1874/1953) *Anılar ve İnsanlar* adlı eserinde Zihni Efendi ile küçük bir hatırasını naklederken o dönem Arapça öğretimi için yurdun bütün mektep ve medreselerinde *el-Müşezzeb*’in Sarf ve Nahiv bölümlerini ders kitabı olarak okutulduğunu ve bundan dolayı bu eserin alanındaki en meşhur eserlerden biri olduğunu belirtmektedir.¹³⁷

İstiklal Marşımızın yazarı Mehmet Âkif Ersoy Mısır’da iken oğluna Arapça öğretmek için arkadaşı Mahir İz’e bir mektup yazarak bu eseri ona göndermesini istemiş, bu durumu *Yılların İzi* adlı eserinde Mahir İz şu şekilde nakletmiştir.

“...Hâ! kuzum, evlâdım, Zihni Efendi’nin *el-Müşezzeb* diye bir risâlesi vardır ya, onu lütfen bana yollayıver. Hatırımda kaldığına göre onun Sarfı ile Nahvi aynı risalededir. Bunu Emin’e okutmak istiyorum.”¹³⁸

Görüldüğü üzere bu eser, müellifin telif amacına uygun bir şekilde çeşitli mektep ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmasının yanı sıra ülke içinde ve dışında birçok insanın Arapça öğrenmek için istifade ettiği bir kaynak olmuştur.

¹³⁶ İzzet Derveze, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, trc. Ali Benli, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 186.

¹³⁷ Kilisli Muallim Rıfat Bilge, *Anılar ve İnsanlar*, (Ankara: Kilis Kültür Derneği Yay., 1997), 47-49.

¹³⁸ M. Uğur Derman, *Mahir Hocadan İzler*, (İstanbul: Kubbealtı Akademi Mecmuası, 1975), 26

2.4. el-Müşezzeb'in Kaynakları

Mehmed Zihni Efendi, Arap dili alanında yazdığı eserler ve *el-Müşezzeb*'de belli başlı kaynaklardan istifade etmiş, bazen bu kaynaklara eser içinde ve dipnotlarda işaret etmiş bazen de doğrudan bilgi vermemiştir. Müellifin hem mezkur eserini hem de Sarf ve Nahivle ilgili yazdığı diğer eserlerini incelediğimizde başta Kur'an-ı Kerim ve hadisler olmak üzere pek çok Arapça kaynak ve sözlükten istifade ettiğini müşahade etmekteyiz.¹³⁹ Müellif bu eserinde genellikle şu kaynaklardan yararlanmışır:

2.4.1. Kur'an-ı Kerim

Zihni Efendi'nin *el-Müşezzeb*'de en çok istifade ettiği kaynakların başında Kur'an ayetleri gelmektedir. Eserin Sarf kısmında çok fazla ayet örnek olarak gösterilmezken nahiv bölümünde doksan dokuz ayet şahid olarak gösterilmektedir. Müellif, Kur'an ayetlerini konuyla ilgili örnek olarak sunarken genellikle ayetlerin numarasını ve hangi sûreye ait olduğunu belirtmemiştir. Bazen cümle içerisinde ayetlerin Türkçe anlamını vererek gramer açısından tahlilini yapmış, bazen de ayeti açıklamaksızın doğrudan konuyla ilgili olan kısmını vermiş ve konuyu kısa bir şekilde açıkladıktan sonra farklı ayetlerle konunun pekişmesini sağlamıştır.

el-Müşezzeb'de örnek gösterilen ayetlerin bazıları şunlardır:

Müellif mebni isimler arasında yer alan zamirler konusunu anlatırken; mütekellim zamiri olan “ي”nın fiille birlikte kullanılması durumunda kendinden önce bir “ن” harfi (نون وقاية) eklenildiği; ancak bu gelen “ي” harfinin kesresiyle yetinilerek bazen “ن”nun düşürülebileceğini ifade etmiş ve bu duruma şu iki ayeti örnek olarak vermiştir:

﴿إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَيْفِي فَلَا تَفْضَحُونِ. وَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ﴾ “Lût, bunlar benim misafirlerim, sakın beni utandıracak bir şey yapmayın dedi;”¹⁴⁰ ayetlerinde “تَفْضَحُونِ” ve “تُخْزُونِ” kelimesindeki “ن” harfi hafzedilmiştir.¹⁴¹

¹³⁹ Ermiş, Mehmed Zihni Efendi, 138.

¹⁴⁰ el-Hicr 15/68.

¹⁴¹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 5.

Müellif, mahzûf mübtedayı anlatırken; ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ﴾ “Allah yolunda öldürülenlere sakın “ölüler” demeyin.”¹⁴² ayetindeki “أَمْوَاتٌ” kelimesinin “هُمْ أَمْوَاتٌ” takdirinde olduğunu ve bu ifadenin “لَا تَقُولُوا” cümlesine mefûl olarak geldiğini belirtmiştir.¹⁴³

Zihni Efendi, eserinin edatlar kısmında “بَلَى” edatının “evet anlamına geldiğini ve çoğunlukla “değil mi?” gibi olumsuz soruların cevabı olarak kullanıldığını ifade ederek, ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى﴾ “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” “Elbette öyle! Tanıklık ederiz.” dediler.¹⁴⁴ ayetini örnek göstermiştir.¹⁴⁵

Yine müellif, “لَوْ” edatını açıklarken bu edatın “olmamış olsa” anlamında “لَوْ” ile “لَا”dan ibaret olduğunu zikretmiş ve ﴿قُلْ مَا يَعْبُودُ بِكُمْ رَبِّي لَوْ لَا دُعَاؤُكُمْ﴾ “De ki: “Kulluğunuz ve niyazınız olmazsa Allah size ne diye değer versin!”¹⁴⁶ ayetini misal olarak vermiş ayrıca bazı ayet-i kerimelerde teşvik, kınama ve temenni anlamlarında da kullanıldığını belirtmiştir.

Ayrıca Zihni Efendini, *el-Müşezzeb*’de Kur’ân-ı Kerim’deki bazı ayetlerin gramer açısından açıklamalarını yaparken önemli tefsir kaynaklarına da atıfta bulunmuştur. Müellifin eserinde istifade ettiği tefsirler şunlardır:

2.4.1.1. Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl

Bu tefsir, “Kadilkudât” diye bilinen Şâfiî mezhebi fakihî ve müfessir Ebü’l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî’ye (ö. 685/1286) aittir. Çeşitli tefsir kaynakları ile âlimlerin görüşlerini bir araya getiren, ehl-i sünnete uygun olan bu eser muhtasar olarak kaleme alınmıştır. Eserde ayetlerin tefsiri, dil ve gramer açısından tahlili yapılmıştır.¹⁴⁷ Müellifimizde, sunduğu bazı ayetlerin nahvî açıklamalarını yaparken Beyzâvî’nin bu tefsirinden yararlanmıştır.¹⁴⁸

¹⁴² el-Bakara 2/154.

¹⁴³ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 29.

¹⁴⁴ el-A’râf 7/172.

¹⁴⁵ Zihni, *el-Müşezzeb*, (Nahiv kısmı), 99.

¹⁴⁶ el-Furkân 25/77.

¹⁴⁷ İsmail Cerrahoğlu, “Envârü’Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl” *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 11/260-261.

¹⁴⁸ Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, 172.

Müellif, mübteda-haber kısmında konuyla ilgili gerekli açıklamaları yaptıktan sonra ﴿وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى﴾ “*Rabbin sana mutlaka lütufta bulunacak, sende memnun olacaksın.*”¹⁴⁹ ayetini örnek olarak vermiş, ayet-i kerimedeki lâm harfinin hazfedilen mübtedâdan sonra haberin başına geldiğini, kelâmın takdirinin ise وَلَئِنَّ رَبَّكَ şeklinde olacağını ve buradaki lam’ın, lâm-ı kasem olmadığını, çünkü lâm-ı kasem’in te’kid nûnu olmadan muzârinin başına gelmeyeceğini söyleyerek Beydavi’nin bu şekilde açıkladığını ifade etmiştir.¹⁵⁰

Yine eserde “ليس”ye benzeyen “ما” ve “لا” harfleri konusu anlatılırken, ﴿مَا أَنَا بِبَاسِطِ يَدَيَّ إِلَيْكَ﴾ “*Ben elimi sana uzatacak değilim.*”¹⁵¹ ayet-i örnek olarak verilmiş ve Beydâvi’nin tefsirinde şu açıklamayı yaptığı zikredilmiştir: “ما” harfi burada “ليس” manasında, “ما”nın haberi olan “بَاسِطٌ” kelimesinin başına gelen “ب” harfi ise te’kit için kullanılmıştır.”¹⁵²

2.4.1.2. Mefâtîhu’l-Gayb

Eser, tefsir ve kelam âlimi ve Şâfiî mezhebine mensup olan Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1209)’ye aittir. Râzî, ağırlıklı olarak kendi görüş ve düşüncelerini sunduğu eserini dirayet tefsiri yöntemiyle kaleme almıştır. Çeşitli ilimleri ihtiva eden bu tefsir Arap dili ve belâğatı açısından önemli bir kaynaktır.¹⁵³

Zihni Efendi, edatlar bölümünde; ﴿فَمَهْلِ الْكَافِرِينَ أَهْلُهُمْ زُودًا﴾ “*Sen o inkârcılara süre ver onlara biraz zaman tanı*”.¹⁵⁴ ayetindeki “زُودًا” edatının tefsirini *Mefâtîhu’l-Gayb*’dan alıntı yaparak aynı anlama sahip olan “مَهْلٌ” ile “أَمَهْلٌ” kelimelerinin te’kit ifade etmesi ve iki lafzın farklı kullanılmasının dile kolay gelmesi şeklinde açıklamada bulunmuştur.”¹⁵⁵

¹⁴⁹ ed-Duhâ 93/5.

¹⁵⁰ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 27.; Geniş bilgi için bk.; Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer Beydâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, thk., Muhammed Abdurrahmân el-Mar’aşlî, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l, Arabî, 1418), 5/319.

¹⁵¹ el-Mâide 5/28.

¹⁵² Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv Kısmı), 41.

¹⁵³ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, (Kahire: Mektebetü’l-Vehbe, 1398), I/237.

¹⁵⁴ et-Târık, 86/17.

¹⁵⁵ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 103.

2.4.1.3. Tefsîrû'l-Celâleyn

Bu tefsir, Celâleddîn el-Mahallî (ö. 864/1459) ve onun talebesi Celâleddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından telif edilmiştir. Celâleddîn el-Mahallî bu eseri *Tefsîru'l-Kur'ân* adıyla yazmaya başlamış fakat bir kısmını yazdıktan sonra vefat etmiş, eser, talebesi Celâleddîn el-Süyûtî tamamlamıştır. Tefsirlerin özü olan bu eser kısa ve anlaşılır bir dille kaleme alınmış, iki Celâl'in tefsiri anlamına gelen "Tefsîrû'l-Celaleyn" adıyla meşhur olmuştur.¹⁵⁶ Zihni Efendi, Arap dili alanında kaleme aldığı *el-Müntehab* adlı eserinde Celaleyn Tefsiri ile ilgili şunları söylemektedir: "Celâleyn, iki büyük âlimindir. Birisi Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî, ikincisi Celâleddîn Abdurrahmân es-Süyûtî'dir."¹⁵⁷

el-Müşezzeb'de "إِذَا" edatının açıklaması yapıldıktan ﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا﴾ (وَإِنَّا كَفُورًا) "Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör."¹⁵⁸ ayeti örnek olarak zikredilmiş ve Akberî'nin ayette geçen "إِذَا" edatının tafsîl-i ahvâl için kullanıldığını belirttiği, "شَاكِرًا" ve "كَفُورًا" kelimelerinin de cümle içinde iki hâl olarak geldiği Celaleyn Tefsiri'ne atıfla ifade edilmiştir.¹⁵⁹

Zihni Efendi, bazı kelimelerin anlamının tespitinde de tefsirlerden istifade etmiştir. Nitekim, ﴿وَلَنَذِقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ "Belki dönüş yaparlar diye, onlara o büyük azaptan önce daha yakın azaptan mutlaka tattıracağız."¹⁶⁰ ayetindeki "الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ" ifadesinin "عَذَابِ الدُّنْيَا" anlamında "öldürülme, esir edilme, yıllarca kıtlık ve hastalıklar" manasını Celaleyn Tefsirin'den aktarmıştır.¹⁶¹

2.4.2. Hadis-i Şerifler

Zihni Efendi, *el-Müşezzeb*'in Nahiv bölümünde yaklaşık on beş hadis-i şerif'i şevâhid göstermiş ve bazı örneklerde "Rasûlullah şöyle buyurdu", "bu hadis-i şerif" diye belirtmiş ve yeri geldikçe hadislerin tercümesini de yapmıştır. Genellikle sahih

¹⁵⁶ Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 1/238.

¹⁵⁷ Zihni, *el-Müntehab*, 440.

¹⁵⁸ el-İnsân, 76/3.

¹⁵⁹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 104.

¹⁶⁰ es-Secde 32/21.

¹⁶¹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 104.

kaynaklarda yer alan hadislerin kullanıldığı eserde birkaç zayıf hadisde bulunmaktadır.

Konuyla ilgili örnek gösterilen hadislerin bazıları şunlardır:

“أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ مِنْ رَبِّهِ وَهُوَ سَاجِدٌ” *“Kulun Rabbine en yakın olduğu hal secde halidir.”*¹⁶² Müellif, bu hadis-i şerifi mübtedanın bazı durumlarda düşürülmesine örnek olarak göstererek şu açıklamayı yapmıştır: “Burada “أَقْرَبُ” lafzı ism-i tafdidir ve mastar olan “مَا” edatına muzaf olmuş, mübteda hazfedilmiştir. Ayrıca “وَهُوَ سَاجِدٌ” cümlesi ise hâldir ve mübtedanın haberi konumundadır.”¹⁶³

Aynı şekilde Buhârî’nin ferâiz kısmında yer alan bu hadis-i şerif “İhtisâs” konusunda örnek olarak gösterilmiştir.

Zihni efendi, “Fiili mahzûf mef’ûl-ü bihlerden biri de ihtisâs üzere mansûb olandır.” Tanımını yaptıktan sonra şu Hadis-i şerifi örnek olarak göstermiştir:

“نَحْنُ مَعْشَرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورِثُ مَا تَرَكَنَا صَدَقَةٌ” *“Biz peygamberler miras bırakmayız, bizim arkamızda bıraktıklarımız sadakadır.”*¹⁶⁴ Müellif, bu örneğin hadis-i şerif olduğunu belirterek i’rab açısından tahlilini şu şekilde yapmıştır: “Burada “نَحْنُ” zamiri mübteda olarak gelmiş ondan sonrası haber olması gerekirken hazfedilen bir fiil mef’ûl olmak üzere mansub olmuş ve haberi ondan sonra gelmiştir ki “مَعْشَرَ الْأَنْبِيَاءِ” izafet terkiibinde “مَعْشَرَ” kelimesi muzaf olarak gelmiş ve sadece peygamber topluluğuna has kılındığı için bir fiilin mukadder mef’ûlü olarak mansub olmuştur. Dolayısıyla mübtedanın haberi “لَا نُورِثُ” kelimesidir.”¹⁶⁵

Müellif, eserinde muzâfun ileyh konusunda şu hadis-i şerif örnek olarak kullanmıştır: “مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلَّا يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ وَيُنَصِّرَانِهِ وَيُمَجْسِسَانِهِ” *“Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi yahut Hristiyan veya Mecûsî yapar.”*¹⁶⁶

¹⁶² Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’s-Şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî 1374/1955), “Salât”, 482.

¹⁶³ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 31.

¹⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’us-sahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ (Şam: Dar’ul İbn-i Kesir, 1414/1993), “Ferâiz”, 88 (No. 6346).

¹⁶⁵ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 53.

¹⁶⁶ Buhârî, “Cenâiz”, 29 (No. 4274); Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 73.

2.4.3. Arap Şiiri

Eserde, Kur'ân-ı Kerim'den ayetler, hadisler ve kısa cümlelerden örnekler gösterilmiş ardından bazen Cahiliye dönemine bazen de İslamî döneme ait çeşitli şiirler zikredilmiştir. Zihni Efendi, açıkladığı konulara şiirleri örnek olarak gösterirken sadece ilgili beyitlerin Arapçasını vermiş birkaç yerde de Türkçe tercümesini de yapmıştır. Müellif, bazı yerlerde konuya örnek teşkil eden beyitleri dil ve gramer açısından incelemiştir.

شُجَاعٌ إِذَا مَا أَمْكَنْتَنِي فُرْصَةً
وإنْ لَمْ تَكُنْ لِي فُرْصَةً فَجَبَانٌ

“Ben fırsat verdiğim yerde pek cesurum, bana fırsat verilmeyecek olur ise korkağım.”¹⁶⁷

Bu beyit mübteda-haberin bazı durumlarda hazfedilmesine örnektir ve başındaki “شُجَاعٌ” kelimesi mübtedası hazfedilmiş bir haberdir. Bunun aslı “أَنَا شُجَاعٌ” “Ben cesurum.” “أَنَا” hazfedilmiş mübtedadır. Aynı durum “فَجَبَانٌ” kelimesi içinde geçerlidir. “أَنَا فَجَبَانٌ” “Ben korkağım.” cümlesinde de “أَنَا” zamiri mübteda iken hazfedilmiştir.¹⁶⁸

وَلَوْلَا الشَّعْرُ بِالْعُلَمَاءِ يُزْرِي
لَكُنْتُ الْيَوْمَ أَشْعَرَ مِنْ لَبِيدٍ

“Alimlere zarar vermemiş olsaydı şiir, Ohurdum ben de Lebîd'den daha büyüir bir şâir.”¹⁶⁹

Bu beyit İmam Şâfiî'nin divanında geçmektedir. “Beyitte “الشَّعْرُ” kelimesi mübtedadır. “يُزْرِي” fiili onun haberidir.”¹⁷⁰

Müellif, “**terhîm**” yani münâdânın son harfinin gizlenmesi hususunda şu beyti örnek olarak vermiştir:

صَاحَ هَلْ رَأَيْتَ أَوْ سَمِعْتَ بِرَاعٍ
رَدَّ فِي الضَّرْعِ مَا قَرَى فِي الْعَلَابِ

¹⁶⁷ Muâviye b. Ebî Süfyân, *Dîvânü Muâviye b. Ebî Süfyân*, thk. Fârûk Eslîm b. Ahmed, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1996), 137.

¹⁶⁸ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 29.

¹⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Dîvânüş-Şâfiî*, nşr. Muhammed ‘Afif ez-Za’bî, (Bağdat, 1971), 23-24.

¹⁷⁰ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 30.

“Ey Arkadaş! Sen hiç koyunların sütünü sağıp kaba koyup tekrar koyunların göğsüne yerleştiren bir çobanı gördün ya da duydun mu?”¹⁷¹

Bu beyitte görüldüğü gibi arkadaş anlamına gelen “صَاحِبٌ” kelimesinin son harfi terhîm olunarak “صَاح” şeklinde kullanılmıştır.¹⁷²

Müellif, münâda ile ilgili kuralları açıklarken bu beyiti nekre-i gayri maksudenin mansûb dahi olabileceğine örnek olarak vermiştir.

أَيَا حَاسِدًا لِي عَلَى نِعْمَتِي ... أَتَدْرِي عَلَى مَنْ أَسَاءَتِ الْأَدَبِ

أَسَاءَتِ عَلَى اللَّهِ فِي حُكْمِهِ ... لِأَنَّكَ لَمْ تَرْضَ لِي مَا وَهَبَ

“Ey! Bir nimetten dolayı bana haset eden, biliyor musun kime karşı edepsizlik ettiğini gerçekte sen, Allah’ın yaptığını kötü saymış oluyorsun; çünkü sen bu davranışınla, Allah’ın bana verdiğine razı olmamış oluyorsun.”¹⁷³

Bu beyitte “أَيَا حَاسِدًا” ifadesi izafet terkib-i olmayıp nekre-i gayr-i maksûdedir. Dolayısıyla mansuptur.

2.4.4. Sarf ve Nahivle İlgili Kaynaklar

Zihni Efendi, *el-Müşezzeb*’de istifade ettiği kaynakları doğrudan belirtmemiş dolaylı olarak satır aralarında ve dipnot kısmında bazı eserlere atıfta bulunmuş ve bazı yerlerde müelliflerinin görüşlerine de yer vermiştir.

Müellifin Arap dili ve grameriyle ilgili başvurduğu kaynaklardan bazıları şu örneklerde belirtilmiştir:

Mefûl-ü mutlak’ın bazı durumlarda hazfîne örnek olarak “حَفْظًا” kelimesindeki te’kid olan mefûlû mutlak hazfedilmiş ve dipnotta asıl olarak “حَفْظَانَاهَا” “çokça ezberledi” olduğu belirtilerek “قَالَ الْمُبَرِّدُ” “Müberred (ö. 286/900) şöyle dedi” diyerek konu ile ilgili görüşüne yer vermiştir.¹⁷⁴

¹⁷¹ Muhammed Muhammed Hasen Şurrâb, *Şerhu’ş-şevâhidi’ş-şi’riyye fî ümmâti’l-kutubi’nnahviyye* (Beyrut: Muessesetu’r-risâle, 2007), 1/198.

¹⁷² Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 51.

¹⁷³ Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafa es-Seyyid el-Hâşimî, *Cevâhirü’l-edeb fî sinâ’ati lugati’l-‘Arab*, (Beyrut: Daru’l Ma’rife, 2007), 2/487.

¹⁷⁴ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 45.

Aynı şekilde müellif “تَمَّ” edatına sonuna bazı durumlarda “ت” harfi eklenebileceği bilgisini el-Müberred’in Arap dili ve Edebiyatına dair kaleme aldığı *el-Kâmil* adlı eserindeki şu beyitten aldığını belirtmektedir.

وَلَقَدْ مَرَرْتُ عَلَى اللَّيْمِ يَسْبِيئِي ... فَمَضَيْتُ نَمَتَ قُلْتُ لَا يَعْنِينِي

“Bazen alçak karakterli birinin yanına, bana kötü söz söylerken uğrarım; sonra geçip giderim, beni kastetmiyor derim.”¹⁷⁵

Ancak Zihni Efendi, yukarıda zikredilen bu beyitin konuya örnek teşkil etmediğini sadece ek bir bilgi olarak sunduğunu da belirtmiştir.¹⁷⁶

Zihni Efendi, Arap dili âlimi olan İbn Hişâm’ın (ö. 218/833) ve Ferrâ’nın (ö.207/822) eserlerinden konuyla ilgili gerekli bilgileri aldıktan sonra kendi görüşünü de beyan ederek bu eserlerden istifade ettiğini belirtmiştir.

“el-Müşezzeb”in edatlar kısmında “حَتَّى” edatının işlevi anlatıldıktan sonra “وَأَنَا كَمَا قَالَ الْفَرَاءُ أَمَوَاتٌ وَ فِي نَفْسِي مِنْ حَتَّى شَيْ” “Ben de Ferrâ’nın dediği gibi, ölüyorum *hâlâ* “hatta” ile ilgili bir takıntım var.” Ferrâ’ya ait olan bu sözü Zihni Efendi kendi adına Arapça olarak söylemiş ve dipnotta İbn Hişâm, *Kavâidü’l-i’râb* adlı eserinde konuyu şöyle özetlemiştir.” diyerek onun görüşünü desteklediğini açıklamıştır.¹⁷⁷

Zihni Efendi, eserinde kendi eserleri olan *el-Müntehab*, *el-Muktedab*, *Kitabu’t-Terâcim* dışında Arap dili ve belâgatı ile ilgili şu kaynaklardan istifade ettiğini belirtmiştir.

el-Ukberî, Ebu’l-Beka Muhibbüddin Abdullah b. El-Huseyn b. Abdillâh el-Ezecî el-Bağdâdî, *et-Tibyân fî şerhî’d-Dîvân* (*Şerhu Divâni’l-Mütenebbî*), *et-tibyân fî i’râbi’l-Kur’an*.

İbnül’-Arabî Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâi el-Hâtîmî, *Fusûsül’Hikem*.

¹⁷⁵ Ebû’l-Abbas Muhammed b. Yezîd Müberred, *el-Kâmil*, nşr. M. Ebû’l-Fazl İbrahim, (Kahire: Dârü’l-fikri’l-Arabî, 1997), 3/61.

¹⁷⁶ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 100.; Geniş bilgi için bk., Müberred, *el-Kâmil*, 3/61-62.

¹⁷⁷ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 101.; Geniş bilgi için bk., Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh İbn Hişâm el-Ensârî, *Kavâ’idü’l-i’râb ve nüzhetü’t-tullâb*. thk. eş-Şibrâvî b. Ebi’l-Me’âtî el-Mısırî. y.y., Dâru’r-Riyâde, 1442/2021, 16.

İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn, Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *el-Kâfiye*,

Ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, *el-Mufasssal fî sinâ'ati 'il-i 'râb*.

2.4.5. Sözlükler

Zihni Efendi *el-Müntehab* adlı eserinde yararlandığı Arapça sözlüklerin tanıtımını yapmış, bu sözlüklerden istifade metodunu kısa bir şekilde açıklamıştır.¹⁷⁸ *el-Müntehab*'ın muhtasarı olan *el-Müşezzeb*'de ise bu sözlükler hakkında bilgi verilmemiş bazı yerler de müellifleri belirtilmiş bazı yerlerde ise sözlüklerin ismi zikredilmekle yetinilmiştir. Müellif *el-Müşezzeb*'de genel olarak bu sözlüklerden kavramları açıklamak ve kısa bilgiler vermek için bu sözlüklere nakillerde bulunmuş ve gerekli gördüğü yerlerde bu sözlüklere başvurulması gerektiğini de belirtmiştir.

Bu eserde müellifin kaynak olarak başvurduğu sözlükler şunlardır:

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh*

el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, *Ta'rifât*.

el-Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *Şifâu'l-galîl, Şerhu Dürreti'l-gavvâş fî evhâmi'l-havâş*.

Feyyûmî, Ebü'l-Abbâ Hatîbddehşe Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhü'l-münîr*.

Fîruzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yâkub b. Muhammed, *el-Kâmusü'l-Muhît*.

İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn, Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *el-Kâfiye*,

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-'Arab*.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*.

¹⁷⁸ Zihni, *el-Müntehab*, 8-14.

2.4.6. Atasözleri ve Deyimler

Zihni Efendi, *el-Müşezzebe*'in nahiv kısmında yaklaşık yirmi adet deyim, atasözü ve meşhur sözlerden oluşan cümlelere yer vermiş ve bunların bazısını Türkçede kullanılan deyim ve atasözleriyle irtibatlandırmıştır.

“رُبَّ كَلِمَةٍ تَقُولُ لِصَاحِبِهَا ”¹⁷⁹, “*Vatan sevgisi imandandır.*”¹⁷⁹, “حُبُّ الْوَطَنِ مِنَ الْإِيمَانِ” “*Nice söz sahibine beni bırak, terk et, der.*” Bu “incitici ve münasip olmayan” sözler için kullanılan bir darb-ı meseldir.¹⁸⁰ “أَنْتَ إِلَّا كَابِنَةُ الْجَبَلِ، مَهْمَا يُقَلُّ تَقَلُّ” “*Ne kadar az söylersen söyle dağın kızı gibisin.*”

Zihni Efendi'nin Arapça olarak verdiği deyimlerin bazılarını Türkçe deyimlerle açıkladığı durumlar da vardır.

Örneğin, “إِيَّاكَ أَغْنِي فَاسْمَعِي يَا جَارَهُ” darb-ı meseli Türkçedeki “Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla” deymiyle aynı anlamdadır¹⁸¹

“لَا تَزَالُونَ أَصْحَاءَ مَا نَزَعْنُمُ وَنَزَعْنُمُ” Hz. Ömer (r.a) şöyle buyurmuştur: “*Siz atçılık ve binicilikle meşgul olduğunuz sürece sıhhat üzere olursunuz.*”¹⁸² Hz. Ömer'in bu sözü “sürece” manasında kullanılan “ما” edatına örnek olarak gösterilmiştir.¹⁸³

Son olarak “بَعْضُ” edatına örnek olarak İran asıllı mütercim ve katip olan İbnü'l Mukaffa'nın (ö. 142/759) şu sözü örnek olarak gösterilmiştir: “أَخَذُ الْعِلْمَ كَثِيرٌ وَلَكِنْ” “*İlim çoktur lakin birazını almak hepsini bırakmaktan daha hayırlıdır.*”¹⁸⁴

2.5. Eserde Sarf Konularının Ele Alınışı

el-Müşezzebe'in Sarf kısmında giriş diyebileceğimiz fasılda bazı ıstılahların tanımı yapılmış ardından isim ve fiiller olmak üzere konular iki bölümde ele alınmıştır.

¹⁷⁹ Zihni, *el-Müşezzebe* (Nahiv kısmı), 46.

¹⁸⁰ Zihni, *el-Müşezzebe* (Nahiv kısmı), 107.

¹⁸¹ Zihni, *el-Müşezzebe* (Nahiv kısmı), 95.

¹⁸² Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-Belâğa*, thk. Muhammed Abduh, (Kum: İntişâratu Likâti, 2004), 274.

¹⁸³ Zihni, *el-Müşezzebe* (Nahiv kısmı), 40.

¹⁸⁴ Zihni, *el-Müşezzebe* (Nahiv kısmı), 98.

2.5.1. Harfler

Bu kısımda besmele ile başlanarak Arap alfabesini oluşturan yirmi dokuz harf sıralanmış, “İ” harfinin detaylı açıklaması yapılarak bu harfin başta ortada ve sondaki yazım şekillerine yer verilmiştir. Ayrıca hemze ile ilgili kural ve kaideler açıklandıktan sonra vasıl ve katı hemzesinin geldiği durumlar, hemzenin bulunduğu kelimeler, hemzenin başta ortada ve sonda yazılışı ile ilgili bilgiler yer almıştır. İki hemzenin art arda gelme durumunda kelimenin nasıl telaffuz edilebileceği, bazı durumlarda hemzenin var olmasına rağmen telaffuz edilmediği durumlar, kelimenin sonunda gelen açık ve kapalı olan “ة” ve “ت” harflerinin vakıf ve hareke hallerinde nasıl okunacağı durumu ile ilgili genel bilgiler verilmiştir.¹⁸⁵

2.5.2. İstılahlar

Burada sarf ile ilgili istılahlar kısaca tanımlanmış ve örneklerle zenginleştirilmiştir.

İbdâl: Bir harfin yerine başka bir harf getirmektir. Mesela; “شَام” lafzının aslı “شَام” olup hemzesi elifle ibdâl olunmuştur.

İdgâm: Aynı cinsten olan iki harfin yan yana gelmesiyle birini diğerine katarak okumaktır. “السِّنْ” ve “الاطِّباء” kelimelerinde olduğu gibi.

İlâl: İlet harfleri olarak bilinen “ا و ي” harflerinin değişmesi durumudur. Bu üç yolla olmaktadır: Kalb, illet harflerini birbirine çevirmektir. “varlık ve mevcûdiyet” anlamındaki “وجود = ايجاد”, lafızları gibi; ikincisi “iskân”, illet harflerini sakın kılmaktır. “يقول، يدعو” kelimelerinde olduğu gibi; üçüncü ise “hazf” yani illet harfini büsbütün yok etmektir. “وهب = هبة” ve “القاضى = قاض” kelimeleri buna örnektir.

İltikâ-i Sâkineyn: İki sakın yani harekesiz harfin yan yana gelmesi durumuna denir.

İltikâ alâ haddihî: Aynı kelimedede bulunan birinci sakın harfin med harfi ikincisi ise idgamlı gelmesi durumuna denir. “الدابة، تأمرنى”

¹⁸⁵ Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 3.

İltikâ alâ gayri haddihî: İltikâ-i sakineyn ve İltika alâ gayri haddihî durumları dışında iki sakin harfin yan yana gelmesi durumu dur ki böyle bir durum Arapça da caiz değildir.

Tashîh: İllet harflerini değiştirmeyip, bulunduğu hal üzere bırakmaktır. Mesela; “حوض = حياض” kelimelerinin ilkinde bulunan “ي” harfi başka bir illet harfine dönüştüğü için i’lâl olmuştur.

Nakil: Hemzenin harekesini kendinden önce gelen harfe vermektir. “إِنْ أَغْرُ” örneklerinde olduğu gibi.

Vasıl ve Vakf: Vasıl, geçmek demektir, durmayıp kelimeleri birbirine bağlayarak okumaktır. Vakf ise kelimeleri birbirinden ayırıp durmaktır.

Kelime: Bir anlamı olan lafızdır ve isim, fiil, harf olmak üzere üç kısma ayrılır.

Aksâm-ı Seb’a: Gerek isim gerek fiillerin bittiği aslî harfler itibariyle yedi kısımdır. Bunlar, salim yahut sahih, mehmuz, misal, muzaaf, ecvef, nâkıs, lefif fiildir. Zihni Efendi, bu yedi kısım fiilin tanımlarını yaptıktan sonra verdiği örneklerle anlatımı zenginleştirmiştir.

Vezinler (Kelime kalıpları): İsim ve fiillerde kelimenin asli harfi itibariyle ilk harfine “ف” ikinci harfine “ع” üçüncü harfine ise “ل” denilir, dördüncü olarak asli bir harf var ise buna “lam-ı saniye” kelimenin aslında beşinci bir harf daha var ise buna “lam-ı salise” denilir. “مسح = فعل”, “خرذل = فعلل”, “واصطبل = فعللل” kelimeleri bu vezinlerde kullanılmıştır.

Hurûf-ı Ziyâde: Kelimelerin kök asli harfleri dışında gelen harflerdir. Bu harfler şunlardır: “ء ا ت س ل م ن و ه ي”

Zihni Efendi, kelimelere ziyade olan harflerin bulunduğu mahalleri anlatmış, daha sonra bu harflerin açıklamasını yaparak örneklerle göstermiştir.¹⁸⁶

2.5.3. İsmi Kısımları

Zihni Efendi, eserinin Sarf kısmında ismi kısımlara ayırmış ve detaylı bir şekilde ele almıştır.

¹⁸⁶ Zihni el-Müşezzeb (Sarf kısmı), 7-10.

2.5.3.1. Mastar

[illegible]

Mimli masterlar ise bir takım sülâsi masterların başında zaid bir “mim” harfinin bulunmasından dolayı bu ismi almıştır. Bu masterlar genellikle مَفْعَل، مَفْعَل kalıplarında gelmektedir. Dört asli harften oluşan masterlara “rubâî mücerred master” denir ve فَعْلَل vezninde kullanılır.

Beş harften oluşan mastarlara “humâsî mastarlar” denir ve vezinleri şunlardır: **إِفْعَال، تَفْعِيل، إِفْعِلَال، تَفَاعُل**

استَفْعَلَ، اِفْعِيْلَال، اِفْعِيْعَال vezinlerinden oluşan mastarlara “südâsi mastarlar” denir ki altı harften oluştuğu için bu ismi almıştır.

Mezid fih olan rubâî masterlar şu üç vezinden oluşmaktadır: **تَفَعُّلٌ، أَفْعَلٌ، اِنْفِعَالٌ**.

Mastarlar miktara ve keyfiyete delalet eden isimler değildir; ancak bu iki kalıpla gelen mastarlardan sayı ve miktara delalet eden sigaya binâ-i Merre denir, binâ-i nev’i sigası ise bir durum ve nitelik bildiren mastarlardır. “Kemmiyet ve keyfiyet” bildiren binâ-i merre ve binâ-i nev’i mastarları “فَعْلَة” ve “فِعْلَة” kalıplarından oluşmaktadır.¹⁸⁷

2.5.3.2. İsm-i Fâil

“Manâ-ı mastarın kaim olduğu şahsa delalet eden isimdir.” ifadesiyle ism-i fâili tanımlayan Zihni Efendi, sülâsi mücerred fiillerin, diğer babların ve aksam-ı seb’anın ism-i fâilllerini uygulamalı olarak göstermiş, ism-i fâil ile ilgili bazı kuralları şu şekilde açıklamıştır: Sülâsi mastarlardan türeyen ism-i fâiller “فَاعِلٌ” veznindedir. “الْبَارِئُ” “yaratan”, “الْأَمْرُ” “emreden”, muzaaf yani şeddeli olan fiilin

¹⁸⁷ *Zihni el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 16.

ism-i fâili “العَادَ” “sayan” şeklinde gelmektedir. Ecvef fiilin ismi faili yapılırken ortasındaki “vâv” ve “yâ” harfi “hemze” ye dönüşür. “زَيَادَ = الزَّائِدُ”

Nakıs fiillerin ism-i failleri nekre yani belirsiz olarak geldiğinde kelimenin sonundaki “yâ” harfi sâkıt olarak ref (ötre) ve cer (esre) hallerinde şu şekilde tenvinli olurlar: “سَاعٍ” “çabalayan”, “رَاوٍ” “rivayet eden”

Rubâî mücerred mastarların ism-i fâili “مُفْعَلٌ” vezninde gelir. “المُؤَسَّسُ” “kendi kendine şüphelenen” gibi. Mehmûz fiilide ilk harfin başında bulunan “hemzeler” sâkıt olmaz olduğu gibi kalır ya da ibdâl olurlar. “المُؤْمِنُ” iman eden”

Muzaaf fiilde ism-i fâil yapmak için bir harf diğer harfa katılarak idğâm olunur: “المُضَرُّ” “zarar veren.” Misâl fiil kısmında “yâ” harfî “vâv” suretinde gelir. “المُجِيبُ” “icabet eden”. Ecvef kısmında “مُفْعِلٌ” vezni “مُفْعِلٌ” suretinde gelir. “إِبْجَادَ = المَوْجِدُ” “icabet eden”. Müellif konuyu kendine has bir üslupla ele alarak konu anlatımından çok belli başlı kurallara değinmiş, gereksiz uzatmalardan kaçınmış konuyu örneklerle anlatmış, belli bir sıra gözetmeksizin sülâsî ve rubâî fiillerin ism-i fâil kalıplarıyla birlikte sunmuştur.

Rubâî mastarlardan “إِفْعَالٌ” kalıbının ism-i fâili “مُفْعِلٌ” vezninde gelir.

Humâsi mastarlardan olan “اِنْفِعَالٌ” babının ism-i faili “مَنْفَعِلٌ” şeklindedir.

Südâsî mastarlardan olan “اِسْتَفْعَالٌ” fiilinin ism-i faili “مُسْتَفْعِلٌ” veznidir.

“تَفْعِيلٌ” babının ism-i faili “مُفْعِلٌ” şeklinde gelir.

“اَفْعِيْعَالٌ” babının ism-i faili “مُفْعُوْعِلٌ” veznidir.

“اَفْعِيْلَالٌ” babının ism-i faili “مُفْعِلٌ” kalıbıdır.

“اَفْعُوَالٌ” babının ism-i faili “مُفْعُوَلٌ” kalıbıdır.

“اَفْعِيْلَالٌ” babının ism-i faili “مُفْعِلٌ” kalıbıdır.

“اَفْعِلَالٌ” babının ism-i faili “مُفْعِلٌ” şeklindedir.¹⁸⁸

2.5.3.3. İsm-i Mef'ûl

Fiilden türeyen mastar manasının gerçekleştiği fiilin ifâde ettiği işten etkilenen isimdir. Zihni Efendi, ism-i mef'ûl kalıplarını anlatırken ism-i fâil

¹⁸⁸ Zihni *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 33-36.

konusundaki metodu takip etmiş, gerekli kaidelere yer verdikten sonra uygulamalı olarak fiil ve babların ism-i mef'ûl kalıplarını açıklamış aynı zamanda sülâsî, rubâî mezîd bablardan ism-i mef'ûlleri olmayan fiileri de zikretmiş ancak detaylı çekimlerine yer vermemiştir. İsm-i mef'ûl kalıbının bazı kuralları vardır:

Sülâsî mastarların ism-i mef'ûlü “مَفْعُول” vezninde gelmektedir. “المَأْمُورُ” “emir olunan”, “المَمْلُوءُ” “doldurulan” gibi. Ecvef fiilde “vâv” harfi olduğundan ism-i mef'ûlü “مَفْعُول” kalıbıdır. “المَخُوفُ” “korkulan” aynı şekilde ecvef fiilde “yâ” harfi gelirse “مَفْعِيلٌ” kalıbıyla ism-i mef'ûlü yapılır. “المَزِيدُ” “arttırılan”, “المَبِيعُ” “satılan” gibi.

Nâkıs fiilde illet harflerinden “vâv” harfi gelirse iki “vâv” harfi birbirine şeddelenerek ism-i mef'ûlü yapılır. “دَعَوْ = المدْعُو” “davet olunan” gibi. Eğer “yâ” harfi gelirse ortadaki “vâv” harfi kelimenin sonunda gelen aslî “yâ” harfine dönüştürülerek birbirine katılarak şeddeli okunur. “نَهَى = المنْهَى” “yasaklanan”, “رواية = المَرْوِيَّ” “rivayet edilen” örneklerinde olduğu gibi.

Bazı ism-i mef'ûller harf-i cerli olurlar. “المَضْرُوبُ فِيهِ” “vurulan, çarpılan”, “المَقْسُومُ عَلَيْهِ” “bölünen” kelimelerinde olduğu gibi.

Sülâsî fiillerin ism-i mef'ûlleri ile ism-i fâil kalıbı bir hareke ile birbirinden ayrılırlar. İsm-i fâil de kelimenin son harfinden önceki harfin harekesi kesralı olur, ism-i mef'ûl de ise fethalı olur.

Sülâsî, rubâî mezîd ve mücerred fiillerin ism-i mef'ûlleri şu şekildedir: Rubâî mücerred mastarın ism-i mef'ûlü “مُفَعَّلٌ” vezninde gelir.

“مُفَعَّلٌ” babının ism-i mef'ûlü “مُفَعَّلٌ” veznidir.

“مُفَعَّلٌ” babının ism-i mef'ûlü “مُفَعَّلٌ”

“مُفَاعَلٌ” babının ism-i mef'ûlü “مُفَاعَلٌ”

“مُفْتَعَلٌ” babının ism-i mef'ûlü “مُفْتَعَلٌ”

“مُفَعَّلٌ، مُفَاعَلٌ، مُفْتَعَلٌ، مُفَعَّلٌ، مُفَعَّلٌ” bablarının ism-i mef'ûller yoktur.

“مُتَفَاعَلٌ” babının ism-i mef'ûlü “مُتَفَاعَلٌ”

“مُسْتَفَعَّلٌ” babının ism-i mef'ûlü “مُسْتَفَعَّلٌ”

“مُفْعَوْلٌ” babının ism-i mef’ûlü “افْعِلْ”

“مُفْعَوْلٌ” babının ism-i mef’ûlü “افْعُولٌ”

“مُفْعَلٌ”¹⁸⁹ babının ism-i mef’ûlü “افْعَلْ”

2.5.3.4. Sıfat-ı Müşebbehe

“İsm-i failin bir çeşidi olan sıfatı- müşebbehe güzellik, çirkinlik, kırmızılık ve kusur gibi vasıflara delalet eden isimdir.” Müellif bu tanımlı yaptıktan sonra sıfat-ı müşebbehe’nin hangi fiillerden türediğini ve bu fiillerin meşhur kalıplarını uygulamalı örnekleriyle göstermiştir. Sıfat-ı müşebbehenin meşhur kalıpları genelde “فَعْلَانٌ ve فَعْلَانٌ”¹⁹⁰ vezinleridir.

2.5.3.5. Sıyağ-ı Mübâlağa

“Çokluk veya abartı durumuna delalet eden birtakım sigalardır.” Müellif bu tanımlılamayı yaptıktan sonra her bir anlam ifade eden bu kalıpların açıklamasını yapmaksızın kısa bir şekilde örnekleriyle birlikte vermiştir. Mübâlağa’nın meşhur yedi kalıbı vardır ve bu kalıplar şunlardır:

فَعْلَانٌ “çokça zeki” الفَهَامَةُ “çok âlim” العَلَامَةُ: فَعْلَانٌ “çok nimet veren” الْمُنْعَامُ: مِفْعَالٌ “çok sabırlı” الصَّبُورُ, “pek merhametli” الرَّؤُفُ: فَعْلُولٌ “pek şerli” الشَّرِيرُ: فَعِيلٌ “çok gülen” الضُّحْكَةُ “çok uykucu” النُّومَةُ: فَعَالَةٌ “çok bilen çok âlim” الْعَلِيمُ, “çok merhametli, çok acıyan” الرَّحِيمُ: فَعِيلٌ. Bu vezin, mübâlağa dışında bazen ism-i mef’ûl manasında da kullanılır.¹⁹¹

¹⁸⁹ Zihni el-Müşezzeb (Sarf kısmı), 36-42.

¹⁹⁰ Zihni el-Müşezzeb (Sarf kısmı), 42-43.

¹⁹¹ Zihni el-Müşezzeb (Sarf kısmı), 43-44.

2.5.3.6. İsm-i Tafdîl

Renklere, şekillere ve ayıplığa delalet etmeyen “أَفْعَلٌ” vezninde olan sıfattır. Vasıf ve nitelikleri aynı olan iki şeyi mukayese etmek veya bir vasfın diğerine göre daha üstün ve ziyade olduğuna delalet eder. Müellif bu tanımlı yaptıktan sonra uygulamalı olarak ism-i tafdîl’in hangi kalıplardan geldiğini açıklamış ve bu kalıpların her birine ayrı örnekler vermiştir. “الْأَكْبَرُ” “pek büyük, en büyük, en büyük”. İsm-i tafdîl marife yani “ال” takısıyla ya da muzaf olarak bu da harf-i cer olan “من” harfiyle kullanılır. “أَصْغَرُ مِنْكَ” “senden küçük” şeklinde gelir.¹⁹²

2.5.3.7. İsm-i Tasgîr

Küçüklük ve azlığa delalet eden isimdir. Müellif bu kısa tanımlı yaptıktan sonra bu vezinlerin kaç harften oluştuğunu, ism-i tasgîre dönüştürülen bazı kelimelerin özel kâidelerini belirtmiş, ism-i tasgîrin özelliklerini ve kalıplarını tek tek açıklayarak bol örnekle açıklamıştır. Ayrıca Arapça’da ism-i tasgîr yapılırken bazı kelimelerin bu kalıpların dışında kullanıldığını da belirtmiştir.

İsm-i Tasgîr üç kalıptan oluşmaktadır: Üç harften oluşan isimler “فُعَيْلٌ”, dört harften oluşan isimler “فُعَيْعِلٌ”, beş harften ya da daha fazla olan isimler de ise “فُعَيْعِيلٌ” kalıbı kullanılır.¹⁹³

2.5.3.8. İsm-i Mensûb ve Nisbet Sîgası

Nisbet fiiline işaret etmek üzere “şeddeli ya” harfi ile sonlandırılmış olan isme denir. Müellif ism-i mensûb’un bu kısa tanımını verdikten sonra konuyla ilgili örnekler vermiş, çeşitli özellikteki kelimeler üzerinden konuyu uygulamalı olarak anlatmıştır.

Nisbet sîgası ise görünüşte ism-i mensûb olmayıp mâna bakımından nisbet anlamını taşıyan, “فَعَّالٌ” vezninden gelen isimlere denir. Aynı şekilde bu konu da kelimeler üzerinden uygulamalı olarak anlatılmıştır. “الْبَقَالُ، الصَّرَافُ، الْقَصَّابُ” gibi kelimeler mana olarak mensûbiyetlik taşıyan isimlerdir.¹⁹⁴

¹⁹² Zihni el-Müşezzeb (Sarf kısmı), 45-46.

¹⁹³ Zihni el-Müşezzeb (Sarf kısmı), 46-49.

¹⁹⁴ Zihni el-Müşezzeb (Sarf kısmı), 50-53.

2.5.3.9. İsm-i Zaman ve Mekan

Zamana ve mekana işaret eden isimlerdir. Sülasi fiiler de iki kalıp mevcuttur: “مَفْعِلٌ” ve “مَفْعُلٌ” vezinleri anlamına göre bazen mekan bazen de zaman durumuna işaret etmektedir. Müzari olup sülâsî fiilerde kelimenin son harfinden önceki harfin harekesi damme ya da fetha ne ise ism-i mekan ve zaman sîgası “مَفْعُلٌ” kalıbında olması gerekir. “المَشْرَبُ، المَطْبَخُ، المَذْهَبُ” misallerde olduğu gibi.

Muzâri fiilde ortadaki harf esreli olursa bunun sîgası “مَفْعِلٌ” vezninde gelir. “Varılacak yer ve toplanılan yer” anlamındaki “المَحْفِلُ، المَوْرِدُ” kelimeleri bu kurala örnek olarak gösterilmiştir.

Aksâm-ı sebâ da bu ism-i zaman ve mekan kalıpları mimli masterlar gibidir. Son olarak “مَفْعُلٌ” ve “مَفْعِلٌ” vezinlerinin sonuna ziyade bir “tâ” harfî eklendiğinde “مَفْعَلَةٌ” ve “مَفْعِلَةٌ” olarak gelirler. “المَنْزِلَةُ، المَسِيرَةُ، المَدْرَسَةُ” kelimelerinin sonuna ziyade bir “tâ” harfî eklenerek ism-i mekan ve zamana dönüşmüştür. Zihni Efendi, bu kısımda da gerekli açıklamaları yaptıktan sonra uygulamalı örneklerle konuyu ele almıştır.¹⁹⁵

2.5.3.10. İsm-i Âlet

Adından da anlaşılacağı üzere âlet ve gereçleri ifade eden isme denir. Müellif ism-i âlet ile ilgili bu tanımı yaptıktan sonra meşhur üç kalıbı üzerinden konuyu açıklamış, ism-i âletin aksam-ı sebâ da nasıl geldiğini de göstermiştir.

İsm-i âlet üç vezinden oluşmaktadır:

1) مَفْعُلٌ: “المَنْبَرُ، المَرْجَلُ، المِنْجَلُ” kelimeleri bu kalıba örnektir. Aksam-ı seb’a fiileri ism-i âlete dönüştürüldüğünde muzaaf fiilde isim şeddeli olur. “المِسْنَنُ” “ustura”, nakıs fiilde kelimenin sonu “elif-i maksûre” olur. “المِذْرَى” “tırmık”, misâl fiilde kelimenin başında gelen “vâv” harfî “yâ” harfine çevrilir. “رَاسَمٌ = المَسِيْمُ” “raptiye” kelimeleri bu kurallara örnek olarak gösterilmiştir.

2) مَفْعَالٌ: “المِيزَانُ، المِسْوَاكُ، المِيزَانُ”

3) مَفْعَلَةٌ: “المَلْعَقَةُ، المَكْنَسَةُ، المَلْحَةُ”¹⁹⁶

¹⁹⁵ Zihni el-Müşezzeb (Sarf kısmı), 55-56.

¹⁹⁶ Zihni el-Müşezzeb (Sarf kısmı), 57.

2.5.3.11. Müzekker ve Müennes

Müellif, eserinde müzekker ve müennes isimlerin açıklamasını yapmış, müenneslik âlametlerini ve semâî müennesleri de belirterek bunları örnekler üzerinden anlatmıştır. Müennes isimler iki kısımdır: 1-Müenneslik âlametleri olan elif-i maksûre, elif-i memdûde, tâ-i merbûta'dan oluşmaktadır. 2- Semâ-i müennes dediğimiz görünüşte müennes olmayıp (müennes olduklarına dair bir kaide olmayan) sözlükte müennes olarak kabul edilen isimlerdir.

رِيحٌ (rüzgar) سَمَاءٌ (gökyüzü) شَمْسٌ (güneş) أَرْضٌ (yeryüzü) أَنَفْسٌ (kendim) نَارٌ (ateş) دَارٌ (ev) حَرْبٌ (savaş) فَالْتٌ (balta) جَهَنَّمُ (cehennem) gibi isimler semâ-i müennes olarak kabul edilirler.

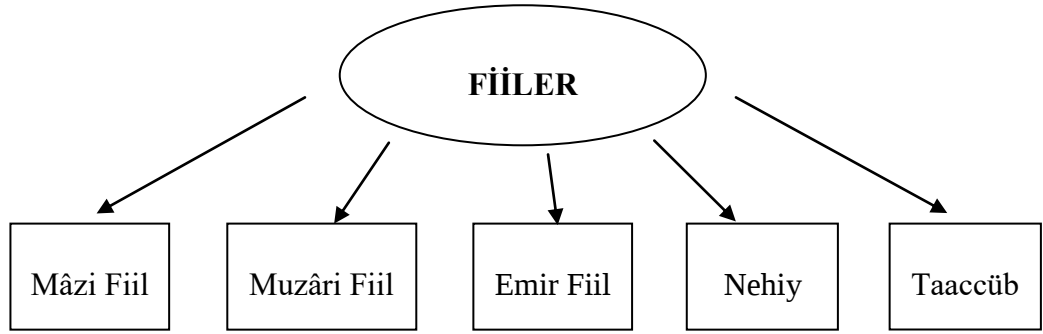
2.5.3.12. Tesniye ve Cemi

Eserde tensiye (ikil) olan isim ve fiillerin ne anlama geldiği, nasıl yapıldığı hakkında bilgi verilmektedir. Cemi (çoğul) isimler ise kendi içerisinde üç kısma ayrılarak uygulamalı örnekleriyle ele alınmıştır. Cem-i müennes ve cem-i müzekker sâlim kelimelerin ne şekilde çoğul yapıldığı örneklerle birlikte sunulmuştur. Son olarak Zihni Efendi, kırık çoğul yani cem-i mükesser'in tanımını ve birçok kalıptan oluştuğunu zikrederek meşhur yirmi iki kalıbı örneklerle göstermiştir.

Cem-i mükesser kalıpları ve örnekleri:

Kalıp / Vezin	Örnek	Kalıp / Vezin	Örnek
أَفْعَالٌ	الْأَجْزَاءُ “kısımlar”	فُعْلَى	الْمَرَضَى “hastalar”
أَفْعَلَةٌ	الْأَمْثَلَةُ “misaller”	فُعَالَى	الْخَطَايَا “hatalar”
أَفْعِلَاءٌ	الْأَذْكِيَاءُ “zekiler”	فُعَالِيلٌ	الصُّحُفُفُ “sahifeler”
أَفَاعِلٌ	الْأَبَارِيقُ “ibrikler”	فُعَلَاءٌ	الشُّعْرَاءُ “şairler”
أَفَاعِيلٌ	الْأَسَالِيبُ “üsluplar”	فُوعَالٌ	الْقَوَاعِدُ “kaideler”
فُعَالَةٌ	الْعَجَزَةُ “acizler”	فُوعَالِيلٌ	الْقَوَائِينُ “kanunlar”
فُعَالٌ	الْفَجَارُ “facirler”	فُعَالِيلٌ	الْقَنَادِيلُ “kandiller”
فُعَلٌ	الْكَمَالُ “kamiller”	مُفَاعِلٌ	الْمَكَابِيسُ “süpürgeler”
فُعُولٌ	الْعُلُومُ “ilimler”	مُفَاعِيلٌ	الْمِفَاتِيحُ “anahtarlar”
فُعُلٌ	السُّورُ “sureler”	تَفَاعِيلٌ	الْتَمَاسِيحُ “timsahlar”
فُعُلٌ	النِّعَامُ “nimetler”	فُعَالِيلٌ	الدَّفَاتِيرُ “defterler”

2.5.4. Fiilin Kısımları

2.5.4.1. Mâzi Fiil

“Geldi, geçmiş gibi söylendiği zamandan öncesine delalet eden fiillerdir.”

Mâzi fiillerde aslî ve mezîd harfleri itibariyle kendi içerisinde sülâsî mücerred, sülâsî mezîd fih rubâî, sülâsî mezîd fih sūdâsî, rubâî mücerred, rubâî mezîd fih humâsî, rubâî mezîd fih sūdâsî olmak üzere beş kısma ayrılırlar.¹⁹⁷ Zihni Efendi, bu fiillerin malûm, meçhûl fiil çekimlerini de ele alarak konuyu uygulamalı örnekleriyle birlikte anlatmıştır.

Cemi	Tensiye	Müfred
فَعَلُوا	فَعَلَا	فَعَلَ
فَعَلْنَ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُ
فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمَا	فَعَلْتِ
فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُمَا	فَعَلْتِ
فَعَلْنَا	-	فَعَلْتُ

Mâzi fiilin meçhûlû genelde “فَعِلٌ” şeklinde gelmektedir. Ancak aksâm-ı seb‘a fiilleri meçhûl yapıldığında kural gereği kelimenin yapısında görülen bazı değişiklikler ve illet harflerinin ortadan kalkması ya da başka bir harfe dönüşme durumu olmaktadır. Müellif bu hususları örnekler üzerinden detaylı olarak açıklamıştır.¹⁹⁸

Sülâsî Mücerred

Kök yani aslî itibariyle üç harften oluşan fiillerdir. Bu fiiller, mâzi ve muzâri fiillerinin orta harfinin harekesine göre altı kısma ayrılırlar. Müellif, bu altı bâbı birer

¹⁹⁷ Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 73.

¹⁹⁸ Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 79.

örnekle özetlemiş, aksâm-ı seb‘a’ya tatbik edildiğinde bu fiillerde görülen değişiklikleri de kısaca belirtmiştir.

يَفْعَلُ - فَعَلَ: Bâb-1 evvel يَكْتُبُ كَتَبَ “yazdı, yazıyor.”

يَفْعَلُ - فَعَلَ: Bab-1 sani يَضْرِبُ ضَرَبَ “vurdu, vuruyor.”

يَفْعَلُ - فَعَلَ: Bab-1 sâlîs يَذْهَبُ ذَهَبَ “gitti, gidiyor”

يَفْعَلُ - فَعَلَ: Bab-1 rabiâ يَرْكَبُ رَكَبَ “bindi, biniyor”

يَفْعَلُ - فَعَلَ: Beşinci bab يَقْرُبُ قَرَّبَ “yakınlaştı, yakınlaşıyor”

يَفْعَلُ - فَعَلَ: Altıncı bab يَحْسِبُ حَسِبَ “zannetti, zannediyor” gibi.¹⁹⁹

Zihni Efendi, bu altı bâbı detaylıca açıklamış, bunların malûm, meçhûl çekimlerini vererek aksâm-ı seb‘a fiillerine tatbik etmiş ayrıca müfred, tensiye ve cemi sığâlarını da uygulamalı bir şekilde ele alarak konuyu izah etmiştir.

Rubâi Mücerred ve Mezîd Fiiller

Rubâi mezid ve mücerred fiiller olan bablar ele alınmıştır. Müellif bu kısımda mücerred ve mezid olan bu babların mâzi malûm ve meçhûl, aksâm-ı seb‘anın bu bablara göre hem malûm hem de meçhûl çekimlerini vermiş, gerekli hatırlatmalarda bulunmuştur.²⁰⁰ Müellifin detaylı örneklerle anlattığı bu babların mâzi malum ve meçhûl sığaları tablo halinde şu şekilde özetlenebilir:

Mâzi Meçhûl	Mâzi Malûm	Mezîd Bâb
أَفْعَلْ	أَفْعَلْ	أَفْعَالْ
فَعِلْ	فَعِلْ	تَفْعِيلْ
فُوْعِلْ	فَاعِلْ	مُفَاعَلَةٌ
-	إِنْفَعِلْ	إِنْفَعَالْ
أَفْتَعِلْ	إِفْتَعِلْ	إِفْتَعَالْ
-	أَفْعَلْ	أَفْعَالْ

تُفَوِّعِلْ	تَفَاعِلْ	تَفَاعِلْ
أُسْتَفْعِلْ	إِسْتَفْعِلْ	إِسْتَفْعَالْ
أَفْعُوْعِلْ	إِفْعُوْعِلْ	إِفْعُوْعَالْ
-	إِفْعَالْ	إِفْعِيَالْ
أَفْعُوْلْ	إِفْعُوْلْ	إِفْعُوَالْ

¹⁹⁹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 74.

²⁰⁰ Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 81-90.

فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ
-	تَفَعَّلَ	تَفَعَّلَ
-	اِفْعَلَّ	اِفْعَلَّ
اِفْعَلَّ	اِفْعَلَّ	اِفْعَلَّ

2.5.4.2. Muzâri Fiil

Gelir, geliyor gibi şimdiki zamana ya da gelecek zamana işaret eden fiillerdir. Bu fiillerin başlarına şu dört harf eklenerek muzâri fiil yapılır: “ى، ت، أ، ن” ve bunlara muzârat harfleri denilmektedir. Bunlardan “أ” harfi mütekellim müfred, “ي” gâib âlameti, “ت” hem müennes hem de muhâtaba için, “ن” harfi ise mütekellim cemi âlameti olarak gelmektedir. Gelecek zamanı belirtmek içinde muzâri fiillerin başına “س” ve “سَوْفَ” getirilir.²⁰¹ Müellif mâzi fiilde olduğu gibi burada da gerekli bilgileri verdikten sonra bu fiillerin mâlum ve meçhûl çekimi, daha önce zikrettiğimiz altı kısımdan oluşan babların ve mezîd fiillerin aksâm-ı seb‘aya tatbik edilmesiyle ortaya çıkan değişiklikleri örneklerle sunarak konuyu anlatmıştır. Aynı şekilde Zihni Efendi, muzâri fiilin başına gelen lâm-ı te’kid ile nûn-ı te’kid ve muzâri fiilleri cezm ve nasp eden edatları belirterek bunların çekimlerine de yer vermiştir.

2.5.4.3. Emir Fiil

Bir talebe delalet eden fiildir. Emr-i hâzır ise muhataba delalet eden fiildir. Emr-i gâib ise gâibeye emir vermek için kullanılan fiildir. Mesela; otursun ve oturmasınlar gibi.²⁰² Zihni Efendi, emir fiilin tanımını yaptıktan sonra Arapça da nasıl yapıldığına dair gerekli bilgiler vermiş, altı sîgadan oluşan emri hâzır ve emr-i gâib fiillerin çekimini tablolar halinde göstermiştir. Özellikle aksâm-ı seb‘a fiillerine yer vermiş ve emir fiilde nasıl olması gerektiğini örneklerle açıklamıştır.

2.5.4.4. Nehiy

Bir şeyi ya da işi yasaklamak için kullanılan sîgadır. Örneğin, oturma, oturmayınız gibi. Muhatabı bir şeyden yasaklamak için nehy-i hâzır sîgası kullanılır

²⁰¹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 92.

²⁰² Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 113.

ancak bunun için muzâri fiilin başına bir “لا” harfi gelerek sonu cezimli olması gerekmektedir. لَا تَفْعَلْ، لَا تَفْعَلْ، لَا تَفْعَلْ sîgalarında olduğu gibi.²⁰³

2.5.4.5. Taacüb Sîgası

“مَا أَفْعَلُ، أَفْعَلُ بِهِ” kalıbından gelen bu fiiller “şaşıрма, hayrete düşme” gibi durumları belirtmek için kullanılır. Örneğin; “مَا أَجْهَلُ فَلَانًا” “Falanca ne kadar da cahil!” yahut “أَفْطَنُ بِفُلَانٍ” “Falanca ne kadar da zeki!” Bu iki örnek şaşırma ve hayret anlamı taşırlar.²⁰⁴ Burada da diğer konularda olduğu gibi fiili taacübün çekimi bir tablo halinde gösterilmiş aynı şekilde bu fiiller aksâm-ı seb‘aya uygulanarak kelime yapılarında görülen değişiklikler hakkında kısa hatırlatmalar yapıldıktan sonra çeşitli fiiller üzerinden konu anlatımı yapılmıştır.

2.5.5. İsim Fiiller

İsim fiiller; isim olup mâzi, emir fiil olarak gelen bazı kelimelerin fiil manasında kullanılmasıdır. Semâî ve kıyâsî olmak üzere iki kısımdır. Kıyâsî olan isim fiiller “فَعَالٍ” vezinde gelir. إِحْذَرْ- حَذَارٍ- أَمْنَعُ- مَنَاعٍ kıyâsî olan isim fiillerden bazılarıdır.

Semâî olanlar ise هَلَمْ، هَيْتَ لَكَ، بَلَّهْ، مَهْ، بَطَّانَ، وَشَكَانَ، سُرْعَانَ، شَتَّانَ، هَيْهَاتَ gibi kelimelerdir. Bunlardan هَيْهَاتَ (ne kadar uzak), بَطَّانَ (ne kadar yavaş), وَشَكَانَ (ne çabuk), سُرْعَانَ (ne kadar da hızlı), شَتَّانَ (aralarında ne kadar da fark var) lafızları mâzi fiil manasında taaccüp fiili işlevini taşırlar. Emir fiil anlamında olan isim fiiller ise şunlardır: صَهْ (sus), مَهْ (yapma), بَلَّهْ (terk et), هَيْتَ لَكَ (sana söylüyorum), هَلَمْ (haydi gel, getir). Zihni Efendi, fiil gibi amel eden isimleri anlamlarıyla birlikte açıklayarak bunlardan هَلَمْ kelimesinin müennes, tensiye ve çoğul çekimlerinin de olduğunu belirtmiştir.²⁰⁵

2.6. Eserde Nahiv Konularının Ele Alınışı

Müellif bu bölümde kelimeleri mebnî ve mu‘rab olarak iki kısma ayırmış, sistematik bir şekilde tanımlarını örneklerle birlikte vermiştir. Biz de bu kısımda müellifin konuyu işleyiş tarzı, dikkat çektiği önemli hususlar, konuyla ilgili gerekli

²⁰³ Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 117.

²⁰⁴ Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 119.

²⁰⁵ Zihni, *el-Müşezzeb* (Sarf kısmı), 121.

tanım ve bilgileri ele alışına göre kısa bir şekilde vereceğiz. Müellif, özellikle nahiv kısmında konuları gerekli gördüğü yerlerde geniş olarak ele almış, konuyu ele alırken de ayet, hadis, mesel, güzel sözler ve şiirlerden çeşitli örnekler sunarak konu anlatımını zenginleştirmiştir. Ayrıca müellif, bu bölümün bazı yerlerinde konuyu anlatırken “lisanımızda” tabirini kullanarak konuları Türkçeye bağlantı kurarak aktarmıştır.

2.6.1. Mebniyyât

Sonu hareke veya sükûn olan kelimenin son harfinin harekesinin değişmeyip aynı kalmasıdır. Zamirler, ism-i işaretler, ism-i mevsuller, başlıca mebni olan isimlerdir.

2.6.1.1. Zamirler

Mütakellime, muhâtaba ya da gâibe delalet eden kelimelerdir. Zamirlerin müfred, tensiye, cemi halleri şu şekildedir: أَنَا / ben, نَحْنُ / biz, أَنْتَ / sen, أَنْتُمْ / siz ikiniz, أَنْتُمْ / siz. Burada sadece mütakellim ve müzekker muhatab zamirleri zikredilmiştir. Mütakellim zamiri olan “ي” (yâ) harfî fiile bittiğinde kendinden önce bir “ن” (nûn) harfî eklenir ve buna “nûnû'l-vikâye” denir. يَكْتُبُنِي, يَكْتُبُنِي örneklerinde olduğu gibi. Bazen bu “nûn” harfinin kesresiyle yetindiği ve “yâ” harfinin mahfuz olduğu durumlar vardır. Mesela (قَالَ إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَيْفِي فَلَا تَفْضَحُون) “Lût, bunlar benim misafirlerim sakın beni utandıracak bir şey yapmayın. dedi.” Hicr suresinin 68. ayetinde geçen “تَفْضَحُون” fiilinin sonundaki nûn bu kurala örnek olarak gösterilmiştir. Bazı durumlarda nûnû'l-vikâye'nin fetha ile harekelendiği bile olmuştur. “وَلِي دِينَ” örneğinde olduğu gibi.²⁰⁶

2.6.1.2. İsm-i İşâretler

İsm-i işaretlerle ilgili bazı kurallar şu şeklide açıklanmıştır: “Lisanımızdaki şu, bu, şunlar vb. gibi işaret bildiren isimlerdir.” هَؤُلَاءِ, هَؤُلَاءِ, هَؤُلَاءِ, هَؤُلَاءِ gibi müfred, tesniye ve cemi çekimleri vardır. İsm-i işaretlerin tesniye yani ikil çekimleri mebni değil mu‘rabdır. Asıl ism-i işaret olan ذَا, ذَا, ذَا harfleridir, Çünkü ism-i işaretlerin başında gelen “ه” (hâ) harfî tenbih edatıdır, dolayısıyla bu harf olmadan da

²⁰⁶ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 5.

ism-i işâretlerin kullanıldığı durumlar vardır. Başında “hâ” harfi olmayan ism-i işâretlerin sonuna **ذَٰكَ**, **ذَٰلِكَ**, **أُولَٰئِكَ** örneklerinde olduğu gibi bitişik zamir gelebilmekte bu zamirlerin çekimi muhatabın durumuna göre değişebilmektedir. (**ذَٰكُمَا**, **ذَٰكُم**, **ذَٰكُنَّ**) Bu ism-i işâretlerden “**هَٰذَا**”yakını, “**ذَٰكَ**” ortayı, “**ذَٰلِكَ**” uzağı belirtmek için kullanılır. Müellif, bu kuralları anlattıktan sonra konuyla ilgili şu ayeti örnek göstermiştir:

(**ذَٰلِكَ** الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ) “İşte kitap; onda asla şüphe yoktur.” Ayetteki “**ذَٰلِكَ**” lafzı uzak bir şeyi işâret etmek için kullanmıştır.²⁰⁷

2.6.1.3. İsm-i Mevsûller

Kendisinden sonra gelecek bir cümleyle manası tamam olan isimlerdir. İsm-i mevsûlden sonra gelen cümleye de “sıla cümlesi” denir. İsm-i mevsûllerin tesniyeleri mebni değil mu‘rab’dır. müfred, tesniye ve cemi çekimleri olan ism-i mevsûllerin müfred müzekkeri “**الَّذِي**” müfred müennesi “**الَّتِي**”, tesniye sigaları “**الَّذَانِ** ve **الَّتَانِ**”, cemi müzekkeri “**الَّذِينَ**”, cemi müennesi ise “**الَّتَاتِي**” şeklinde gelmektedir. Ayrıca müennes, müzekker ayrımı yapılmaksızın akıl sahipleri için “**مَنْ**”, akılsız varlıklar için de “**مَا**” kullanılmaktadır.²⁰⁸

2.6.2. Mu‘rabât

İ‘râb alan yani sonu sabit bir halde olmayıp, cümledeki konumuna göre sonuna ref, nasb ve cerr alametlerinden birini almak suretiyle değişebilen kelimeler demektir.

İ‘râb ise kelimenin sonunda değişen harf veya harekedir. Hareke; merfû, mensûb, mecrûr olmak üzere üç kısımdan oluşur. “**ا، و، ي**” i‘râb alameti olan harflerdir. (ا); fetha, (و); damme (ي) kesra yerine kullnılır. Bu harfler ayrıca esmâ-i hamse (beş isim) denilen “**أَب، أَخ، حَم، فَم، ذُو**” kelimeleri müfret ve muzâf olduklarında (yâ-i mütekkellim dışında bir zamire ya da kelimeye) i‘râb alameti olurlar.

حَمُوكَ - حَمَاكَ - حَمِيكَ / kardeşin, **أَخُوكَ - أَخَاكَ - أَخِيكَ** / pederin, **أَبُوكَ - أَبَاكَ - أَبِيكَ** / kaynın, **فُوكَ - فَاكَ - فَيْكَ** / ağzın. Sahiplik manası bildiren “**ذُو**” harfi ise her zaman kendinden sonra gelen bir isme muzaf olarak kullanılır.²⁰⁹ Müellif bu açıklamaları

²⁰⁷ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 6.

²⁰⁸ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 8.

²⁰⁹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 9.

yaptıktan sonra lafzen veya takdiren i'râb ile mahalli i'râb kısımlarını ayrı başlıklar halinde örneklerle açıklamaktadır.

2.6.2.1. İ'râb-ı Lafzî ve Takdîrî

Harf olsun hareke olsun i'râbı açıkça telaffuz olan kelimeye i'râb-ı lafzî, açıkça belirtilmeyene ise i'râb-ı takdîrî denilmektedir. Harf ile i'râb olan kelimeler genelde lafzî i'râb alırlar. Takdîrî i'râb aldıklarında ise cemi müzekker salimlerin yâ-i mütekellime muzaf olduklarında görülür. “مُسْلِمِي” örneğinde olduğu gibi. Hareke ile i'râb olan kelimeler ise genellikle sonu “elif ve yâ” harfî ile biten kelimelerde olur. “Elif” harfî harekesiz bir harf olduğu için sonu elif ile biten kelimelerin i'râbı her durumda takd'irî olur. “أَذَى، الْمَعْنَى، دَعْوَى” gibi kelimeler bu kurala örnek olarak gösterilmiştir. “Ya” harfî ile biten kelimeler ya nâkıs hükmünde ya da yâ-i mütekellime muzaf olduğu için son harfî “yâ” harfî ile sonlanmıştır. Mesela الْقَاضِي، ابْنِي، قَلْبِي، كِتَابِي، الْمُنْتَنَى kelimeleri takdîrî i'râba örnektir. Manevi te'kit olan “كَلَّا ve كَلَّا” kelimeleri zamire muzaf olduklarında diğer diğer tesniyeler de olduğu gibi mu'râb olurlar. كَلَّا ve كَلَّا örneğinde olduğu gibi. Ancak bunlar zamir dışındaki bir isme muzaf olduklarında “elif” harfî ile son bulan kelimelerde olduğu gibi i'râbı takdîrî alarak mu'râb olurlar.²¹⁰ Zihni Efendi, muzâri fiillerin i'râbı hakkında da bilgi vermiş, gayr-ı munsarîf olan kelimeleri de bu başlık altında zikrederek konuyu örneklerle ele almıştır.

2.6.2.2. İ'râb-ı Mahallî

Cümlede bulunduğu konuma göre i'râb alan kelimelere i'râb-ı mahallî denir. Mesela, ism-i işâret olan هَذَا bir cümlede mübteda veya haber konumunda olursa mahallen merfu, mef'ûl yâ da muzafun ileyh olursa mahallen mansûb veya mecrûr denilmektedir. Müellif konuyla ilgili açıklama yaptıktan sonra ayetlerden, şiirlerden, mesellerden kendine has örnekler sunarak konunun anlaşılmasını sağlamıştır.²¹¹

²¹⁰ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 12.

²¹¹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 15.

2.6.3. Merfûât

Lafzen, mahallen veya takdîren merfû olan kelimeler demektir. Fâiller, mübtedâlar, nâib-u fâiller, haberler ve bunlara tabi olan kelimeler de merfûâtıdır.²¹²

2.6.3.1. Fâil ve Nâib-u Fâil

Fâil, kendisine mâlum bir fiil isnâd edilen isimdir. Nâib-u fâil ise kendisine meçhûl bir fiil isnâd edilen fâilin yerine kullanılan kelimedir. Mesela; مَاتَ فُلَانٌ / Falanca öldü, تُوْفِّي أَخُوهُ / Kardeşi öldürüldü. Burada örnek olarak verilen birinci cümlede fâili zikredildiği için مَاتَ kelimesi malûm fiil, فُلَانٌ ise fâildir. İkinci cümlede ise تُوْفِّي meçhûl fiil, أَخُوهُ ise fâil yerine kullanıldığı için nâib-i fâildir. İsm-i fâiller, sıfat-ı müşebbeheler, malûm fiil hükmünde, ism-i mefûl ve ism-i mensûblar ise meçhûl fiil kısmında yer alırlar.²¹³ Müellif, özellikle vurgulamak istediği kaideleri ayet, hadis ve farklı cümlelerden bolca örnekler sunarak konunun anlatımını sağlamıştır.

2.6.3.2. Mübtedâ ve Haber

Mübtedâ mücerred olup kendisine hüküm yüklenmiş bir isimdir. Haber ise o hükümü ihtiva eden bir ögedir. الدُّنْيَا مَرْعَةٌ الْآخِرَةُ / Dünya ahiretin tarlasıdır.) Mübtedâlar isim olduğu gibi isim hükmünde amel eden fiillerden de olabilir. وَأَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَّكُمْ “Eğer ki sabrederseniz bu sizin için daha hayırlıdır.”²¹⁴ Mübtedâ da asıl olan marife olmak, haberden önce gelmektir. “الْحَمْدُ لِلَّهِ” gibi. Mübtedâ nekra yani belirsiz dahi olabilir, ya da haber şibh-i cümle²¹⁵ olarak gelir ve mübtedânın önüne geçebilir. فِي جَهَنَّمَ أَوْدِيَةٌ مِنْ نَارٍ “Eksik ölçüp tartanların vay haline!”²¹⁶ “Cehennemde ateş çukurlarından vadiler vardır.” örneklerinde olduğu gibi. Haber, “بِاللَّهِ الْحَمْدُ” cümlesinde olduğu gibi bazen marife olup mübtedâdan önce de gelebilir.

²¹² Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 18.

²¹³ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 19-22.

²¹⁴ en-Nahl, 16/126.

²¹⁵ Şibh-i cümle, tam bir cümle olmayıp cümleye benzeyen yapı demektir. Genellikle harf-i cer ve zarfların yanında ki kelimeden oluşurlar.

²¹⁶ el-Mutaffîfîn, 83/1.

Haber bazen soru edatı olarakta gelebilir, bu durumda da mübtedânın önüne geçer. مَنْ أَنْتَ / sen kimsin? Bazen hem mübtedâ hem de haber harfî tarifli yani marife olarak gelebilir. الدِّينُ النَّصِيحَةُ / Din nasihattir. Hadis-i şerifinde hem mübtedâ hem de haber marife olarak gelmiştir. Haber müfred olduğu gibi isim, fiil ve şibh-i cümle şeklinde de gelebilir. Müellif, konunun genel kurallarını verdikten sonra mübtedâ ve habere tabi olarak gelen kelimeleri de açıklamış, konuya örnek teşkil eden ayetlerden, hadislerden, şiirlerden ve kendi kurduğu cümlelerden bolca örnekler sunarak konuyu açıklamıştır.

2.6.3.3. Nevâsıh

Bu isim altında birtakım harfler ve fiiller vardır ki, başına geldikleri isim cümlesinin mübtedâsına veya haberine etki ederek onların i'râbını ya değiştirerek ya da ortadan kaldıran bazı harfler ve kelimelere denir. Bu harfler ve fiiller şu beş kısımdan oluşmaktadır: Hurûf-u müşebbehe bi'l-fiil, ef'âl-ü nâkisa, (لَيْسَ) ye benzeyen harfler, ef'âl-ü mukârabe, ef'âl-ü kulûb.²¹⁷ Müellif, bu harf ve fiillerin kısaca açıklamasını yaparak ayet, hadis ve cümlelerle konunun anlatımını zenginleştirmiştir.

Hurûf-u müşebbehe bi'l-fiil: Nevâsıh'ın bir kısmını oluşturan bu harfler اِنَّ، اَنَّ، كَأَنَّ، لَكِنَّ، لَيْتَ، لَعَنَّ şeklinde altı kısımdan oluşmaktadır.

(اِنَّ) tahkîk edatıdır, genelde cümlelerin başında gelir ve “hiç şüphe yok ki” manasında kullanılır. اِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ “Şüphesiz Allah sabredenlerle beraberdir.”²¹⁸ ayeti örnek olarak gösterilmiştir. (اَنَّ) ise cümlelerin ortasında gelmekte ve “ki” anlamı taşımaktadır.

(كَأَنَّ) benzetme edatıdır “sanki” gibi manalara gelir.

(لَكِنَّ) “fakat” manasında kullanılır.

(لَيْتَ) temenni edatı olup “keşke” manasına gelmektedir.

(لَعَنَّ) “umulur ki” manasına gelir.²¹⁹

²¹⁷ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 32.

²¹⁸ el-Bakara, 2/ 153.

²¹⁹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 33-37.

Zihni Efendi, bu harfleri açıkladıktan sonra birkaç kaideyi de zikretmiş, bu harfleri zamirle bitiştiğinde kullanımının nasıl olduğunu bir tablo halinde vermiş, konuyu bolca ayet ve hadisle desteklemiştir.

Ef'âl-ü nâkisa: Genel olarak “oldu, idi” manalarında kullanılan bu fiiller **كَانَ**, **بَاتَ**, **ظَلَّ**, **أَصْبَحَ**, **أَضْحَى** olmak üzere beş tanedir. Bunlar dahil oldukları cümlelerin isminin mübtedâsını kendi mübtedâsı yapar, haberini de mansûb yaparlar. **كَانَ فُلَانٌ غَنِيًّا** / Falanca zengin idi. Bu örnekte **كَانَ** nâkıs fiil, **فُلَانٌ** onun ismi, **غَنِيًّا** haberdur.²²⁰ Müellif, nakıs fiilleri kısaca açıklayıp ayet ve cümlelerden örnekler sunmuştur.

وَإِنَّمَا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ (كَانَ); genelde “idi, oldu” manasında kullanılır. *“Onun anne babası mü'min kimselerdi.”*²²¹

(صَارَ); sonradan oldu, değişti anlamlarına gelmektedir.

(أَصْبَحَ); sabahlamak, **(أَمْسَى)**; akşamlamak, **(أَضْحَى)**; kuşluk vaktine girdi gibi anlamlara gelmektedirler.

(بَاتَ); **ظَلَّ**; **ظَلَّ** bir şeyle gündüz uğraşmak, **بَاتَ** ise bir iş veya eylemle gece meşgul olmak demektir.

(مَا زَالَ); hala, daima gibi manaları vardır. *“Bu yakınmaları sürüp gider.”*²²²

(مَا دَامَ); devam eden, müddetçe gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimenin başında bulunan **مَا** edatı kelimenin asli harflerinden değildir, bu edat olumsuzluk manası bildirmeyip, zaman masdarı olarak gelmiştir. *“Zeyd oturdukça sende otur.”*²²³

(لَيْسَ); gayr-ı mutasarrıf yani çekimi olmayan yalnızca mâzî fiil çekimi olan fiildir. Olumsuzluk manası vardır, cümledeki anlam ve yerine göre bazen olmadı, değildi, gibi anlamları vardır. *“Ben sizin rabbiniz değil miyim?”*²²⁴ **لَيْسَ** fiiline benzeyen iki harf vardır ki bunlar isim cümlesinin başına gelerek **لَيْسَ** gibi amel eder. Bunlardan biri “مَا” diğeri ise “لَا” harfidir. Müellif, bunları da ek bilgi

²²⁰ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 38.

²²¹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 39.

²²² el-Enbiya, 21/15.

²²³ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 39.

²²⁴ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 40.

olarak verdikten sonra bu harflerle ilgili birkaç kural daha anlatmış, konuyu bolca ayet, şiir ve kendi cümlelerinden örnekler vererek nakıs fiil kısmını tamamlamıştır.

Ef'âl-i Mukârabe: Bu fiillerin bir kısmı yakınlık, bir kısmı başlama, bir kısmı ise ümit etmek anlamlarında kullanılmakta olup çok kullanılanları şunlardır: **كَادَ، أَوْشَكَ، كَرُبَ، طَفِقَ، عَسَى، أَخَذَ، جَعَلَ** Bu fiiller isim cümlesinin başına gelerek, cümlenin mübtedâsını kendi ismi haberini de kendi haberi yaparlar. Bu fiiller mübtedâyı merfû, haberini ise mansûb yaparlar. Bunların haberi muzâri bir fiil olmak zorunda ve **عَسَى** ile **أَوْشَكَ** fiillerinin (haberlerinin) başına mutlaka muzâri fiili nasbenden bir **نَ** edatı bulunması gerekir.²²⁵ Müellif, bu fiilleri kısaca vererek konuyu açıklamıştır.

Ef'âl-ü Kulûb: Bu fiiller başına geldiği isim cümlesinin iki ögesi olan mübtedâyı ve habere etki ederek birinci ve ikinci mef'ûl olarak ikisini de mansûb yaparlar. Bu fiiller genellikle hissiyat, zan gibi kalbi duyguları ifade ettikleri için bu isimle anılmışlardır. Bunlar genelde **وَجَدَ أَلْفَى، خَالَ، ظَنَّ، حَسِبَ، رَأَى** gibi fiillerden oluşmaktadır. Bunlar genelde **ظَنَنْتُ فَلَانًا إِنْسَانًا** “*Falancayı adam sandım.*”²²⁶ örneğinde olduğu gibi.

2.6.4. Mansûbât

Lafzen, takdîren veya mahallen mansûb olan kelimeler demektir. Mef'uller, temyîz, hâl, bazı müstesnâlar ve bunların mulhakları mansûbattandır.²²⁷

2.6.4.1. Mef'ûl

Arapça da mef'ûller beş kısımdır. Mef'ûl-ü Mutlak, Mef'ûl-ü Bih, Mef'ûl-ü Fîh, Mef'ûl-ü Leh, Mef'ûl-ü Ma'ah'dır.²²⁸

Mef'ûl-ü Mutlak: Master veya mastara muzaf olan, bir fiilin çeşidini, adedini ya da sadece te'kit için gelen mef'ûl'dür. **ضَرْبَهُ ضَرْبًا** “*ona bir vuruşla vurdu.*” **وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا** “*Allah Musâ ile gerçekten konuştu.*” örneklerinde olduğu gibi. Mef'ûlü Mutlak'ın fiili bazen hazfedilebilir. Mesela, **سُبْحَانَ اللَّهِ، مَعَادُ اللَّهِ، سَمْعًا وَ طَاعَةً** kelimeleri bu kurala örnek gösterilmiştir.²²⁹

²²⁵ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 43.

²²⁶ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 43.

²²⁷ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 44.

²²⁸ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 44.

²²⁹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 44-45.

Mef'ûl-ü Bih: Bir fiilin olumlu ya da olumsuz bir durumu gösteren mef'ûl'dür. *لَمْ يَقْتُلْهُ أَحَدٌ* "Onu kimse öldürmedi." *قَتَلَ نَفْسًا* "Bir adam öldürdü." Bunlardan birinci cümlede ki *نَفْسًا* kelimesi mef'ûl'dür aynı zamanda olumlu ve mansûb olmuştur, ikinci cümlede ise mef'ûl fiile bitişen zamir olarak gelmiştir. Mef'ûl-ü bih olan kelimenin başına harf-i cer gelirse buna mef'ûl'ün bih gayr-i sarîh, harf-i cerli olarak gelmez ise buna mef'ûl-ün bih sarîh denilmektedir. Örneğin *وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا* "Biz insana anne babasına iyi davranmasını emrettik."²³⁰ Ayetinde ki *بِوَالِدَيْهِ* kelimesi mef'ûl'dür ve kendisinden evvel harf-i cer geldiği için mef'ûl'ün bih gayr-i sarîh olarak gelmiştir. Özellikle mef'ûl-ü bih ile kullanılan bazı harf-i cerler şunlardır: *عَنْ، فِي، إِلَى، مِنْ، عَلَى،* mef'ûl-ü bih mansûb olduğu için bu harf-i cerlerle kullanıldığında mahallen mansûb olurlar. Mef'ûl-ü bih mef'ûl-ü mutlakta da olduğu gibi bazen hazfedildiği durumlar vardır. Mef'ûl-ü bih'in fiilden önce gelmesi ve o mef'ûle ait zamirin olması durumuna "iştiğal" denilmektedir. Örneğin *إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ* "Şüphesiz biz her şeyi belli bir ölçüye göre yarattık." Ayetinde iştiğal vardır.²³¹ Zihni Efendi, mef'ûl-ü bih konusunu biraz detaylı ele alarak konuya çok sayıda ayeti ve cümlelerden oluşan örnekler vermiştir.

Mef'ûl-ü Fih: Bir fiilin mekanını veya zamanını gösteren mef'ûl'dür. *إِمَكْتُ هُنَا* "Burada bir müddet ikamet et, otur!" Bu örnekte *هُنَا* mekana mahsus ism-i işâret olduğu için mef'ûl-ü fih'in mekanına delalet eder, *بُرْهَةٌ* kelimesi ise zamanı bildirdiği için mef'ûl-ü fih'in zaman kısmını belirtmektedir. Mef'ûl-ü fih iki harfî cer olan *فِي* ve *بَاء* ile birlikte kullanılır bu harfler cümle içinde zikredildiğinde mef'ûl-ü fih olan kelime mecrur, hazf edildiğinde ise mef'ûl olan kelime mansûb olur. *قَعَدْتُ فِي الْمَكْتَبِ* "Şehire girdik ve ramazan orucunu tuttuk." *دَخَلْنَا الْبَلَدَ وَ صَمْنَا رَمَضَانَ* "Sınıfta oturdu." Zihni Efendi, bu kuralları açıkladıktan sonra zaman ve mekan zarflarını da bu konu başlığı altında ele alarak bunlar hakkında kısaca bilgi vermiştir.²³²

Mef'ûl-ü Leh: Bu mef'ûl fiillerin yapılma sebeplerini bildiririr. Buna mef'ûl-ü li-eclih de denilir ve bu mef'ûl-ün iki edatla birlikte kullanılır. Bunlar *مِنْ* ve *لِ*

²³⁰ Lokmân, 31/14.

²³¹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 47.

²³² Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 47-48.

edatıdır. Bu edatlar cümle içerisinde mef'ûl-ü leh olan kelimenin başında açıkça bulunursa mef'ûl-ü leh mecrur, hazfedilirse de mansûb olarak okunur.²³³

Mef'ûl-ü Ma'ah: Birliklilik ifade eden mef'ûl'dür ki bir fiil veya fiile benzeyen bir kelimenin önünde atıf olmayan ve beraberlik anlamını taşıyan bir (و) harfinin geldiği mansûb bir isimdir. كَتَبْتُ وَ زَيْدًا “Ben ve Zeyd yazdık.” Bu cümlede زَيْدًا mef'ûl-ü ma'ah'tır ve lafzen mansûb olmuştur. Müellif konuyla ilgili gerekli bilgileri de açıkladıktan sonra örneklerle konunun anlatımını tamamlamıştır.²³⁴

2.6.4.2. Münâdâ

Münâdâ çağırma anlamına gelen نِدَاء ve مُنَادَا mastarlarının ism-i mef'ûl'dür ve çağrılan, seslenilen manasına gelmektedir. Fiili hazfedilmiş mef'ûl-ü bih'lerden biri de münâdâ olan isimlerdir. Nidâ edatları şunlardır: (يَا), (أَيَا), (هَيَا), (أَيْ), (إِ) bunlardan en meşhur olanı (يَا) edatıdır. Münâdâ ile ilgili bazı kurallar: 1.: Münâdâ olan isim izâfet terkibi yani muzaf durumunda gelirse lafzen veya takdiren mansup olur. يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ bu kelimeler isim tamlaması şeklinde gelmiş ve mansup olmuştur. 2.: Münâdâ olan kelime müfred yani isim tamlaması olarak değil de bir isim olarak gelirse lafızda dammeli ya da merfu olursa mana da mansup olur. يَا زَيْدٌ, يَا رَجُلٌ isimlerinde olduğu gibi. 3.: Münâdâ olan kelime izafet terkibi olmayıp da kendisinden sonra gelen kelimeyle mana yönünden irtibatlı olması hasebiyle muzafa benzer olup muzaf hükmünü alır ve mansup okunur. يَا طَالِعًا جَبَلًا / Ey! Dağa çıkan”, يَا مُفِضًا خَيْرَهُ / Ey! Hayrı ifade eden.” Cümleleri bu kurala örnek olarak verilmiştir. 4.: Başında harf-i tarif yani (ال) takısı olan münâdâ'dan önce müzekker ise أَيُّهَا, müennes ise أَيُّهَا lafzı gelmektedir.²³⁵ Zihni Efendi konuyla ilgili gerekli kuralları açıkladıktan sonra konuyu örneklerle açıklamış münâdâ'nın türlerini kısaca açıklamıştır. Münâdâ'nın istiğâse, terhîm, mendûb olmak üzere üç türü vardır:

1. Terhîm: Münâdâ olan ismin son harfinin düşmesinden ibarettir. Terhîm de asıl kural münâdâ olan müfred isim ya üç harfi geçen alem yani özel olan isim olmalı

²³³ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 48.

²³⁴ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 50.

²³⁵ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 48-50.

ya da son harfî “ta-i merbûta” ile biten isim olması gereklidir. **يَا جَعْفَرُ = يَا جَعْفُ!** Örneğinde münâdâ olan kelimenin son harfî sakıt olmuştur.²³⁶

2. İstiğâse: Yardıma çağırmak demektir. Çağırana (مُسْتَعِثُّ), çağrılana (مُسْتَعَاثُ), kimin için çağrıldıysa da (مُسْتَعَاثُ لَهُ) tabir olunur.²³⁷ in مُسْتَعَاثُ لَهُ ile مُسْتَعَاثُ ‘in önünde bir (ل) “lam” harfî bulunarak kendisinden sonra gelecek olan kelimeyi mecrur yaparlar. **يَا زَيْدُ لِعُمَرَ** / “*Ey Zeyd! Ömer’e yetiş!*”²³⁸ Zihni Efendi, konuyu kısaca açıklayarak konuya birkaç cümle örnek vermiştir.

3. Mendûb (Nudbe): Acı, ağrı ve ölüm üzerine yapılan nidâ’ya (نُدْبَةٌ), münâdâsına ise (مَنْدُوبٌ) denilmektedir. Nudbe kendisine has olan (وا) edatı ile yapılır. Örneğin **وَا زَيْدُ** / “*Vah Zeyd!*”²³⁹

2.6.4.3. Hâl

Hâl cümle içerisindeki fâilin ya da mef’ûl-ü bih’in veyahut her ikisinin durumunu beyan eder: **جَاءَ فَلَانٌ رَاكِبًا** / “*Ben falancayı yolcu iken gördüm.*”, **رَأَيْتُهُ مَاشِيًا** / “*ben onu yürürken gördüm.*” Bu iki cümle de fâilin durumunu açıklanmıştır.²⁴⁰ Hâl ile ilgili bazı kural ve kaideler şunlardır: 1.: Hâl nekra ve müştak(türemiş) olmalıdır. 2.: Hâlin sahibine zi’l hâl denir ve bu fail ya da mef’ul’dür. 3.: Sahibu’l hâl daima marife olmak zorundadır ancak bazı istisnai durumlarda nekra olabilmektedir. 4.: Hâl bazen marife dahi olabilmektedir. 5.: hâl bazen müfred olarak geldiği gibi cümleden oluşan hâl de vardır ve isim, fiil veya şibih cümle şeklinde de gelebilir.

İsim cümlesi şeklinde gelen hâl de cümlelerin başında bir “vav” harfî bulunur ve ona “el’-Vâvu’l-Hâliyye” denilir. Bu “vav” harfî hâl olan cümle ile sahibu’l hâli birbirine bağlama işlevi görmektedir. Örneğin, **جَاءَ وَ سَيْفُهُ عَلَى جَنْبِهِ** / “*Kılıcı yanı başında olduğu halde geldi.*”. Fiil cümlesi şeklinde gelen hâl mâzî fiil ise cümlelerin başına **جَاءَ** getirilir, muzâri fiil ise hâl olan cümlelerin başına bir şey getirilmez. **جَاءَ زَيْدٌ يَضْحَكُ** / “*Zeyd gülerek geldi.*” Bu örnekte hâl muzâri fiil olarak gelmiştir.²⁴¹ Şibih cümle şeklinde gelen hâl ise zarf, harfî cer cümlesinden müteşekkildir. **وَأَنَّ رَبَّكَ لَذُو**

²³⁶ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 51.

²³⁷ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 52.

²³⁸ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 52.

²³⁹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 53.

²⁴⁰ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 59.

²⁴¹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 60.

مَغْفِرَةً لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ²⁴² “Rabbin insanları zulmüne rağmen bağışlayandır.”²⁴² Hâl mansuptur ancak cümle şeklinde geldiğinde mahallen mansup olurlar.²⁴³ Zihni Efendi konuyu açıkladıktan sonra konuya ayetler ve kendi cümlelerinden örnekler sunmuştur.

2.6.4.4. Temyîz

Bir cümle veya ibare de ki kapalılığı gideren isimdir. Temyîz’e mümeyyiz de denilmektedir.²⁴⁴ أَنْتَ أَكْثَرُ مِنِّي مَالًا “Sen mal ve servet yönünden benden fazlasın.” Bu örnekte “mal” temyîzdir ve cümlede ki kapalılığı gidermiştir. Temyîz sıfat ve hâl gibi cümle ve şibh-i cümle olmaz. Temyîz mansuptur ancak bazı durumlarda mecrur olarak gelebilir ve mümeyyiz temyîzden önce geldiği durumlarda vardır. Müellif temyîz ve işleviyle ilgili gerekli bilgileri verdikten sonra (كَمْ) ve (كَأَيِّنْ) edatının temyîzini ve (كَمْ) edatının istifham ve çokluk bildirmek üzere iki kısma ayrıldığını da örnekler üzerinden anlatmıştır.²⁴⁵ Ayrıca Zihni Efendi sayıların temyîzi ve kurallarını da şu şekilde beyan etmiştir: 3 ile 10 arasındaki sayıların temyîzi cemi-mecrur olarak gelir, 11 ve 99 arasındaki sayılar ise müfred- mansup olur. 100 ve üzeri olan sayılar ise müfred-mecrur olur.²⁴⁶ Müellif bu sayıların temyîzini verdikten sonra sıra sayılarını sıralayarak temyîzini de kısaca açıklamıştır.²⁴⁷

2.6.4.5. Müstesnâ

Müstesnâ (إِسْتِسْنَاء) kelimesinin mastarıdır ve bir hükmü kendisinden önce ayırmak demektir. Ayrılan müstesnâ, müstesnâdan önce gelen isme ise müstesnâ minh adı verilir.²⁴⁸ İstisnâ edatları şunlardır: حَاشَا، مَا خَالَا، مَا عَدَا، سِوَى، إِلَّا، غَيْرَ، بِلَا. Bunlardan (إِلَّا) kelimesinin önünde bulunan müstesnâ son cümle ile bağlantısı yoksa yani müstesnâ minh’in cinsinden değilse bile müstesnâ mansuptur. Örneğin، جَاءَ الْجَيْشُ إِلَّا الْمُدَافِعَ “Asker geldi ama toplar gelmedi.” Müstesnâ müstesnâ minh’in cinsinden olursa yani tam kelâm ise müstesnâ mansup olur kelâmın tam olmasından

²⁴² er-Ra’d, 13/6.

²⁴³ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 61.

²⁴⁴ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 61.

²⁴⁵ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 62.

²⁴⁶ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 63.

²⁴⁷ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 63-67.

²⁴⁸ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 67.

kasıt cümle de müstesnâ minh mevcut olması nefiy, nehiy ya da istifhâmın olmamasıdır. *”جَاءَتْ الْجَمَاعَةُ إِلَّا فُلَانًا”* *Falanca hariç cemaat geldi.*” Cümlesi bu kurala misal verilmiştir. Bazı durumlarda müstesnâ i’rapta kendinden önceki kelimeye tabi olur ve mahallen i’rab alır. Şu ayet örnek olarak verilmiştir: *هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ* *“İyiliğin karşılığı da ancak böyle iyiliktir.”*²⁴⁹ Kelâmın tam olmadığı durumlarda yani cümle olumsuz ve de müstesnâ minh yok ise buna müferreğ müstesna denilir. Müellif sırasıyla diğer istisnâ edatlarını da kısaca açıklayarak bunların kullanımı ile ilgili kurallar ve i’râp durumlarını da örnekler üzerinden anlatmıştır.²⁵⁰

2.6.4.6. Lâ-ü Tebrie

Mansûbatdan olan lâ-ü tebrie “hiç yok, hiçbir şey” gibi bir mana da kullanılır ve olumsuzluk bildiren (لا) kelimesinin de ismidir. Bu kelimenin önünde bulunan isim müfret olduğunda fetha üzere mebni olur. *لَا إِلَهَ، لَا شَيْءَ* kelimelerinde olduğu gibi lâ-ü tebrie fetha üzere mebnidir.²⁵¹ Müellif bu tanıımı yaptıktan sonra lâ’nın isminin tesniye ve cemi olduğu durumlarda nasıl i’râp alacağı hakkında detaylı bilgi vermiş, konuya dair uyarı niteliğinde ki gerekli hatırlatmaları da yaparak konuyu ayet ve örnek cümlelerle açıklamıştır.

2.6.5. Mecerûrât

Lafzen, takdîren veya mahallen mecrûr olan kelimelere denir. Harf-i cerler, muzâfun ileyhler ve bunlara tabi olan kelimeler mecrûrattandır.²⁵² Zihni Efendi bu muzâfun ileyh ve harf-i cerlerin i’râbını yaparak konuyla ilgili gerekli bilgileri vermiş, konuyu ayetler, hadisler ve kendi kurduğu cümlelerden örnekler vererek konunun anlatımını tafsilatlı olarak açıklamıştır.²⁵³

2.6.6. Tevâbi

Sıfat, te’kîd, bedel, atfî beyân, atfî nesak olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır. Bunların müstakîl i’râbları olmayıp, tabi oldukları kelimenin i’râbını

²⁴⁹ er-Rahmân, 55/60.

²⁵⁰ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 67-70.

²⁵¹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 71.

²⁵² Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 72.

²⁵³ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 72

aldıkları için bunların isimlerine tevâbi'i denilmiştir. Merfuâtın tevâbi'i merfu, mensûbatın tevâbi'i mansup, mecrurâtın tevâbi'i mecrurdur.²⁵⁴

2.6.6.1. Sıfat

İ'râb açısından tabi olduğu kelimeyi tamamlayan tevâbi'dir. Sıfattan önce gelen kelimeye mevsuf (niteleyen) denir ve sıfat daima mevsuftan sonra gelir. Sıfat mevsufa marife- nekra, müzekker- müennes, müfred-cemi ve i'râb açısından birbirlerine uymak zorundadır. *وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ* “*Sen elbette yüce bir âhlaka sahipsin.*”²⁵⁵ Ayetinde sıfat ile mevsuf her bakımdan birbirine tabi olmuştur.²⁵⁶ Sıfatlar bazen metbû'unun müteallakını yani i'râb bakımından bağlı bulunduğu kelimeyi açıklar ki buna da sebebî sıfat denilmektedir. Mesela *الطَّوِيلُ الْيَدُ* “*Uzun el*”, *الْحَسَنُ الْوَجْهَ* “*Güzel yüzlü*” kelimeleri sebebî sığata örnek olarak erilmiştir. Sıfatlar müfred olduğu gibi cümle veya şibh-i cümle olarak da gelmektedir. Müellif sıfatların istisnai kurallarını da vererek konuyu örneklerle zenginleştirmiştir.²⁵⁷

2.6.6.2. Te'kîd

Lafzî te'kîd ve ma'nevî te'kîd olmak üzere ikiye ayrılır. Lafzî te'kîd yanlış anlaşılınmak ya da muhatabın mütekellimi yanlış söyledığını zannetmemesi için tekrar edilen kelimelerdir. Örneğin; *أَخَاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، الْفَهْمُ الْفَهْمُ* kelimeleri lafzî te'kîd'e örnektir. Ma'nevî te'kîd ise *أَجْمَعَ، كَلْنَا، كُلَّ، كُلَّ، دَأْتُ، كُلَّ، عَيْنُ، نَفْسُ* lafızlarıyla yapılan te'kîd'dir.²⁵⁸ Zihni Efendi bu lafızlara bolca örnek vermiş ve konunun anlatımını tamamlamıştır.

2.6.6.3. Bedel

Cümle içinde kastedilen bir şeyi açıklayan tâbi'idir. Metbû'u yani i'râb açısından kendisine tabi olan kelimeye de mübdelün minh denir ve daima bedelden önce gelmektedir. Örneğin *رَأَيْتُ زَيْدًا أَخَاكَ* “*Kardeşin Zeyd'i gördüm*” Bu ibare de bedel ile mübdelün minh aynı gelmiştir. Bedel dört kısımdır: 1. Bedeli Kül: Bedelin metbû'u yani mübdelün minh ile aynı olduğu bedeldir. 2. Bedeli Ba'z: Mübdelün

²⁵⁴ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 79.

²⁵⁵ el-Kâlem, 68/4.

²⁵⁶ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 79.

²⁵⁷ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 80-81.

²⁵⁸ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 81.

minhin parçasıdır. 3. Bedeli İştimâl: Mübdelün minhi kapsayıcı ve kendisiyle bir alakası olan bedeldir. 4. Bedelü Mübâyin: Buna bedelü ğalat da denilmektedir, bedel olan kelimenin unutkanlık, dalgınlık ve hata ile olan bedeldir.²⁵⁹ Müellif bu konuyu kısaca ele almış, birkaç örnekle konunun anlatımını tammalamıştır.

2.6.6.4. Atf-ı Beyân

Metbu’u yani kendisinden önce gelen ve i’râb bakımından uyan kelimeyi izah eden tâbi’idir. Açıklayıcı olan (أَيُّ) edatından sonra gelen kelimeler de atf-ı beyân olmak üzere kendisinden önce gelen kelimeye tabi olurlar. Örneğin عِنْدِي عَسَدٌ أَيْ “Yanımda bir asced yani altın vardır.” bu cümle de asced ile altın birbirinin aynısıdır ve açıklayıcı olan edattan sonra gelen altın kelimesi atf-ı beyân görevini üstlenmiştir.²⁶⁰

2.6.6.5. Atf-ı Nesak

Atıf harflerinden birinin gelmesi durumunda iki kelime ya da cümleyi birbirine bağlayan tâbi’dir. Atf- nesak’a atıf harfleri de denilmektedir. Atıf harfinden önce gelen kelimeye matufun aleyh, sonra gelen kelimeye ise matuf denilmektedir. Meşhur atıf harfleri şunlardır: إِمَّا، لَّا، حَتَّى، بَلْ، أَوْ، ثُمَّ، أَمْ، فَا، وَ، bu harfler geldiği cümle de matuf ile matufun aleyh arasında i’râb açısından birbirine uymak zorundadır.²⁶¹ Zihni Efendi konu hakkında kısaca açıklama yaptıktan sonra atıf harflerinden farklı işlevi olanları da kurallar halinde vererek konuya bol bol örnek vererek anlatımı tamamlamıştır.

2.6.7. Edatlar

Bu eser de 192 tane edat bulunmakta ve bu edatlar, alfabetik sıra ile müstakil bir şekilde tanımı yapılmış ve çok sayı da örnek verilmiştir. Zihni Efendi edatları tanımlarken lisanımızdaki tabirini sıkça kullanmış anlamı kapalı olan edatları Türkçe anlamını vermiştir. Müellif bu kısımda özellikle Arap dili ile ilgili yazdığı eserlerine ve bazı nahiv kitaplarına ve tefsir kaynaklarına atıfta bulunarak müelliflerinin görüşlerini de belirtmiştir. Bu konuda gerekli yerler de uyarı niteliği taşıyan

²⁵⁹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 82.

²⁶⁰ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 83.

²⁶¹ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 83-84.

hatırlatılmalar yapılmış konuya çok sayıda ayet, hadis, arap şiiri ve örnek gösterilmiştir. Müellifin nahiv ile ilgili *el-Muktedab* adlı eserini incelediğimizde 152 tane edat ele almış fakat *el-Müşezzeb*'de olduğu gibi bu edatlar belli bir sırayla verilmemiştir. *El- Müşezzeb*'de edatlar “elif” harfinden başlanarak “ya” harfiyle sonlandırılmıştır. *El-Muktedab*'da ise edatlar karışık bir şekilde ele alınmıştır.

el-Müşezzeb'de yer alan edatlar şunlardır:

2.6.7.1. (İ) Harfiyle Başlayan Edatlar

أ/ İstifham, أَبَدَ/ sonsuzluk ve vakit bildirir, أَجَلَ/ onun için, ondan dolayı, أَنَّنْ/ o halde, أَذْ/ idi, أَذَا/ vaktin yaklaştığına delalet eder, أَذَامَا/ vakit bildirir, أَهْ/ harf-i tarif, أَلَا/ istifham ile nefiy edatının bir arada gelmesidir, أَلَا/ Muzâri fiilden önce geldiğinde tevbih ve tahsis işlevi vardır, أَلَا/ istisna edatıdır, أَلَانْ/ şimdi, أَوَلُو/ sahip olmayı ifade eder, أَوَّلَى/ ilk şey, ilk kimse vb., أَوَّلَى/ harf-i cer, أَمَامْ/ önünde, أَمْسْ/ dün, أَمْ/ yoksa, أَمَّا/ başlangıç harfidir, أَمَّا/ veya, أِنْ/ eğer, أِنَّ/ şüphesiz, أِنَّمَا/ ancak, أَنَّى/ nerden ve nasıl, أَنْ/ mastar ve açıklama gibi işlevi vardır, أَنْ/ ki, أَوْ/ veya, أَوْشَكَ/ neredeyse, أَى/ tefsir edatıdır, أَيَا/ nida edatıdır, أَيَّ/ hangi, أَيَّانْ/ ne zaman, أَيُّضًا/ bir de, أَيُّمُنُ اللهُ/ Allah'a yemin için kullanılır, أَيُّهْ/ artık yetişiyor. Zihni Efendi bu edatların kısa tanımını yaptıktan sonra iyice anlaşılması için bolca ayet, şiir ve cümle üzerinden kullanımlarını göstermiştir.²⁶²

2.6.7.2. (ب-ت-ث) Harfleriyle Başlayan Edatlar

بِئْسَ/ zem yani yerme edatıdır, بَيِّنَةً/ kat'ıyyen, بَيْحْ/ ne kadar güzel, بَطْطَانْ/ ne kadar yavaş, بَعْدَ/ sonra, بَعْضْ/ bir miktar veya parça, بَلْ/ belki, بَلَّهْ/ terk et, بَلَى/ evet, بَيْنْ/ arasında, بَيْنَا/ iken, بَدَ/ harfi cerdir, بَتَّى/ işte, بَنَّمْ/ sonra, بَنَّمْ/ orada.²⁶³

2.6.7.3. (ج-ح-خ) Harfleriyle Başlayan Edatlar

جُلْ/ en çok, جَبْرَ/ yemin manası vardır, حَاشَا/ hariç, حَتَّى/ e kadar, حَسْبُ/ yeter, حَسْبُ/ miktar ve adet bildirir, حَيْثُ/ mekan zarfı, حِينَ/ vakit bildirir, خَلَا/ istisna edatıdır.²⁶⁴

²⁶² Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 83- 96.

²⁶³ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 96- 100.

²⁶⁴ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 100-104.

2.6.7.4. (د-ذ-ر-ز) Harfleriyle Başlayan Edatlar

دُونُ/ altında, önünde, دُونَكَ/ haydi onu al, ذَا/ şu, ذَاتُ/ sahip olmak, رَبُّ/ nice, رَبُّهُ/ yavaşça, رَيْثُ/ miktar bildirir, الزَّهْرَهُ/ tebrik etmek, alkışlamak, زُهُ/ taaccüp bildirir.²⁶⁵

2.6.7.5. (س-ش-ط-ع) Harfleriyle Başlayan Edatlar

سُرْعَانُ/ ne kadar hızlı, سَ/ gelecek zamanı ifade eder, سِوَى/ gibi, سِوَى/ hariç, شَتَّانُ/ uzak, طَفِقَ/ başlama fiilidir, عَدَا/ hariç, عَسَى/ umulur ki, عَلَى/ üzere, عَنْ/ -den , dan diye tercüme edilir, غَيْرَ/ başka, عَوْضُ/ asla manasına gelir.²⁶⁶

2.6.7.6. (ف-ق-ك-ل) Harfleriyle Başlayan Edatlar

فَ/ atıf harfidir, فَحَسْبُ/ ancak ve işte, فَصَاعِدًا/ daha ziyade, فَقَطْ/ o kadar, فِي/ -de, قَبْلُ/ önce, قَطُّ/ mazi fiilinden önce gelirse tahkik bildirir, قَدْ/ asla, كَادَ/ neredeyse, كَانَ/ idi, كَذًا/ şöyle, كَمَا/ nitekim, كَأَنَّ/ sanki, كَأَيُّ/ nice, كَرَبَ/ az kaldı, كُلُّ/ hep, كُلَّمَا/ her ne zaman, كَلَّا/ hayır, كِلَا/ ikisi birden, كَمْ/ ne kadar, كَيْ/ ta ki, كَيْتَ و كَيْتَ/ şöyle ve şöyle, كَيْفَ/ nasıl, لَا/ değil, لَا بُدَّ/ kaçınılmaz, لَا تَ/ değildir, لَا جَرَمَ/ kesinlikle, لَا سِيَّمَا/ özellikle, لَا لِنَلَّا/ için, لَكِي/ için, لَعَلَّ/ umulur ki, لَدَى/ yanında, لَدُنْ/ katında, لَمَّا/ neden, لَمَّا/ olumsuzluk bildirir, لَنْ/ gelecek zamanı olumsuz yapar, لَوْ/ şart edatıdır, لَوْلَا/ olmamış, لَيْتَ/ keşke, لَيْسَ/ değildir.²⁶⁷

2.6.7.7. (م-ن-و-ه) Harfleriyle Başlayan Edatlar

مَاذَا/ bu ne, مَتَى/ ne zaman, مِنْذُ/ den beri, مَعَ/ beraber, مَنْ/ kim, مَنْ ذَا/ bu kim, مَهْ/ yapma, etme, مَهَيِّمَ/ ne var, مَهْلًا/ acele etmeden, مَهْمَا/ her ne ki, نَعَمْ/ evet, نَعَمْ/ ne kadar güzel, وَ/ vay, وَاهَا/ ne güzel, وَشَكَانَ/ ne kadar hızlı, وَيْلُ/ yazık, وَيْلُ/ vay haline, وَ/ al, هَاتَا/ müennes ismi işarettir, هَاتِ/ ver, bana getir, هَذَا/ övme anlamı taşır, هَبْ/ farz et, هَلْ/ soru edatı, هَلَمْ/ beri gel, هُنَا/ mekana mahsus ismi işarettir, هَيْتَ لَكَ/ sana söylüyorum, هَيْهَاتَ/ ne kadar uzak, يَا/ meşhur nida edatıdır.²⁶⁸

²⁶⁵ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 104-108.

²⁶⁶ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 108-113.

²⁶⁷ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 113-128.

²⁶⁸ Zihni, *el-Müşezzeb* (Nahiv kısmı), 128-140.

SONUÇ

Osmanlı devletinin son dönemlerinde yaşamış olan Mehmed Zihni Efendi pek çok alanda çalışmalar yapmış; ancak çoğunlukla Arap Dili ve Belagatı alanında yaptığı başarılı çalışmalar ve kaleme aldığı eserleriyle ön plana çıkmış şahsiyetlerden biridir. Müellifin özellikle Arapça ile ilgili kayda değer eserler kaleme almasının en büyük gayesi çeşitli mekteplerde muallimlik yaptığı esnada kendine has bir şekilde öğrencinin ihtiyacına göre öğretimi kolaylaştırmak ve onlara Arapçayı sevdirmek olmuştur. Zihni Efendi'nin Arapça öğretimiyle ilgili kaleme aldığı *el-Muntehab*, *el-Muktedâb* ve *el-Müşezzeb* adlı eserleri Arap dili öğretimi açısından istifade edilen önemli eserler olmuştur.

Zihni Efendi ilk önce Arapça öğretimi için kapsamlı bir şekilde telif ettiği ve Galatasaray Mekteb-i Sultânisi'nde ders kitabı olarak okutmayı planladığı *el-Muntehab* adlı eseri kaleme almış; ancak bu eserin, geniş hacimli olup Arapça öğretimini zorlaştırdığı gerekçesiyle *el-Muktedâb* adlı eseri yazmış daha sonra ise bu iki eserin özetini Sarf ve Nahiv olmak üzere iki ayrı bölümde *el-Müşezzeb*, *el-Mürteeb*, *Mekteb-i Edeb* isimleriyle bilinen yeni bir eser kaleme almıştır.

el-Müşezzeb, Zihni Efendi'nin kendi yazım metoduna göre kısa ve öz bir şekilde Osmanlı Türkçesiyle kaleme aldığı, ayet, hadis, Arap şiiri, atasözleri ve deyimlerin şevahid olarak bolca kullanıldığı zengin bir muhtevaya sahip müstesna bir eserdir. Sarf ve Nahiv olmak üzere iki ayrı bölümden oluşan bu eserde konular tafsilatlı anlatılmak yerine tenbih (hatırlatma) adı altında ve örneklerle kısa, anlaşılır ve sistematik bir şekilde sunulmuştur.

Eseri incelediğimizde Zihni Efendi, Arapça öğretiminin yanı sıra öğrencileri ahlaki yönden olgunlaştırmak için çeşitli kaynaklardan inanç, ibadet, kişilik ve şahsiyetle ilgili çokça örnekler kullanmış ve bu vesile ile din ve dil eğitimini eş zamanlı olarak vermiş olması eseri diğer dil bilgisi kitaplarından ayıran en önemli özellik olmuştur.

Arapça öğretimi açısından uzun bir geçmişe sahip olan bu eserin pek çok baskısı yapılmış Osmanlı dönemindeki önemli eğitim-öğretim kurumlarında yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. *el-Müşezzeb*, Arap dili ile ilgili yazılan diğer önemli

eserler gibi hem yazıldığı ve okutulduğu dönemde hem de daha sonra en çok rağbet edilen temel Arapça kaynaklardan biri olmuştur.

Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan *el-Müşezzeb*, latinize edilmediği için günümüzde pek fazla bilinen bir eser olmamıştır. Eserin, latinize edilerek modern bir baskıyla bilim dünyanın istifadesine sunulması özellikle İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakültelerinde var olan Arap dilinin zor olduğu ön yargısını kırmak ve Arapçanın zevkle öğrenilen bir dil olduğu kanaatini güçlendirmek amacıyla bu okullarda Arapça ders kitabı olarak okutulması ya da yardımcı kaynak olarak tavsiye edilmesi faydalı olacaktır. Günümüzde öğrencilerin hazırbulunuşlukları göz önünde bulundurularak Zihni Efendi'nin Arapça öğretim yöntemini takip eden kolay ve basit dil bilgisi çalışmalarının yapılması Arap dili öğretimi açısından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Ağaç, Şule. *Seyyid Abdullah b. Muhammed el-Hûseyîni (Nukrekâr)'ın Şerhu'l-Fevâidi'l-Gıyâsiyye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Akgül, Şükriye. *İslam Tarihçiliğinde Meşâhîru'n-Nisâ Geleneği ve Mehmed Zihni Efendi'nin Meşâhîru'n-Nisâ Adlı Eserinin İncelenmesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Enstitüsü, 2006.

Akyıldız, Ali. “Mekteb-i Mülkiyye”. *DİA*. 2/238-240. Ankara: TDV Yay., 2019.

Akşin Somel, Selçuk. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Arslan, Ahmet Turan. *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., 1999.

Arslan, Ahmet Turan. “Mehmed Zihni Efendi'nin İcâzetnamesi ve Hocası Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 21 (2023), 335-356.

Arslan, Ahmet Turan. “Beylerbeyi Sakinlerinden Mehmed Zihni Efendi”. VI *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (Bildiriler (6-9 Kasım 2008))*. ed. Coşkun Yılmaz. 2/104-115. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 2009.

Akyıldız, Ali. *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*. *DİA*. 28/250-251. Ankara: TDV Yay., 2003.

Ayverdi, İhsan. *Kubbealtı Lugatı*. <https://www.lugatim.com/s/yed/3>.

Baraz, Mehmed Rebîi Hâtemî. *Teşrifat Meraklısı Beyzâde Takımının Oturduğu Kibar Bir Semt*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2 Cilt. 1994.

Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. thk., Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l, Arabî, 1418.

- Bilge, Rıfat. *Anılar ve İnsanlar*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yay., 1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'us-sahîh*. nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ 7 Cilt. Şam: Dar'ul İbn-i Kesir, 5. Basım, 1414/1993.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 2 Cilt. 1333.
- Cerrahoğlu İsmail. “Envârü’Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vil”. *DİA*. 11/260-261. İstanbul: TDV Yay., 1995.
- Çankaya, Mücellit Oğlu Ali. *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*. 5 Cilt. Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.
- Çöğenli, M. Sadi. *Müderris Hacı Mehmed Zihni Efendi Bibliyografyası*. Erzurum: AÜ Fen-Edebiyat Fak. Yay., 1989.
- Derman, M. Uğur. *Mahir Hocadan İzler*. İstanbul: Kubbealtı Mecmuası, 1975.
- Derdeveze, İzzet çev. Ali Benli. *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Dinler, Murat. *Mehmed Zihni Efendi'nin Şerhu Teshîl'u-Tahsil Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Durmuş, İsmail. “Kazvînî, Hatîb” *DİA*. 25/156-157. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- el-Bağdâdî, İsmail b. Muhammed. *Hediyyetu'l-Ârifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1951.
- el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-luğa ve şîhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l- 'ilm li'l-melâyîn, 1987.
- Elmalı, Hüseyin. “Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî”. *DİA*. 34/487-488. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- el-Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafa es-Seyyid. *Cevâhirü'l-edeb fî sinâ'ati lugati'l-'Arab*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Ma'rife, 2007.

Erdem, İlhan. “Mikyasü’l-Lisan Kıstasü’l-Beyan İsimli Eseri”. *Türk Dili Dergisi* 566 (Şubat 1999), 155-162.

Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*, 5 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.

Ermiş, Hamza. *Mehmed Zihni Efendi Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*, İstanbul: İsam Yayınları, 2011.

Ertaylan, İsmail Hikmet. *Yetmiş Yılın Masalı*, İstanbul: Tan Matbaası, 1964.

eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Dîvânü’ş-Şâfiî*. nşr. Muhammed ‘Afif ez-Za’bî. Bağdat: 1971.

ez-Ziriklî, Hayreddin. *El-A’lâm*. 8 Cilt. Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 2002.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. *Tefsîr ve’l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Vehbe, 1381.

Gövsa, İbrahim Alaettin. haz. Sedât Simavi. *Meşhur Adamlar ve Hayatları Eserleri*, 4 Cilt. İstanbul: 1933-1936.

İbn Manzûr. *Lisânu’l-‘Arab*. 6 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdir, 3. Basım. 1993.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *Kavâ’idü’l-i’râb ve nüzhetü’t-tüllâb*. thk. eş-Şibrâvî b. Ebi’l-Me’âtî el-Mısırî. y.y., Dâru’r-Riyâde, 1442/2021.

Kemal, Ali. *Ömrüm*. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1985.

Kılıç, Hulusi. “Mehmed Zihni Efendi”. *DİA*. 28/542-543. Ankara: TDV Yay., 2003.

Kur’ân Yolu Meâli. haz. Karaman, Hayrettin vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Baskı, 2018.

Kubbealtı Lugatı. Erişim 11 Nisan 2024. <https://www.lugatim.com/s/yed/3>.

Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

“Mehmed Zihni”. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. Haz. Ezel Erverdi. 67/223. İstanbul: Dergah Yayınları, 1986.

Mehmed Zihni Efendi. *el-Hakâik mimmâ fî'l-Câmi'i's-Sagîr ve'l-Meşârik min Hadîsi Hayri'l-Halâik*. 2 Cilt. İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 25 Numaralı Matbaa-Kasbar Matbaası, 1310-1311.

Mehmed Zihni Efendi. *el-Kavlu'l-Ceyyid fî Şerhi Ebyâti't-Telhîs ve Şerhayhi ve Hâşiyyeti's-Seyyid*. İstanbul/Üsküdar: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1. Basım, 1304-1305.

Mehmed Zihni Efendi. *el-Kavlüs's-Sedid fî İlmi't-Tecvit*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328.

Mehmed Zihni Efendi. *Meşâhîru'n-Nisâ*. İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 2 Cilt. 1294-1295.

Mehmed Zihni Efendi. *Muhtasar Ni'met-i İslâm el-Muhtaârat fî Mesâili't-Tahâreti ve'l-İbâdât*. İstanbul: Bedir Yayınları, 1385/1965.

Mehmed Zihni Efendi. *el-Muntehab fî Ta'lîmi Lugâti'l-Arab*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1303.

Mehmed Zihni Efendi. *el-Müşezzeb fî Sarf-i ve'n- Nahvî Lisani'l-Arab* (Nahiv kısmı) İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Bâb-ı Âlî cad. No: 52, 1. Basım.1311.

Mehmed Zihni Efendi, *Elğâz-ı Fıkhiyye*, İstanbul: Kasbar Matbaası, Bâb-ı Ali Caddesinde no,25. 1309.

Mehmed Zihni Efendi. *el-Müşezzeb Yahud el-Mürteeb fî Sarf-i ve'n- Nahvî Lisani'l-Arab* (Sarf kısmı) İstanbul: Matbaa-i Âmire, 4. Basım. 1315.

Mehmed Zihni Efendi. *Ni'met-i İslâm Mufasssal İlmihâl*. İstanbul/Beyazıt: Salah Bilici Kitabevi Yay., 37. Ordu cad. Hasan Paşa Han No: 19, 1990.

Mehmed Zihni Efendi. *Kitâbü't-Terâcim*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1304.

Mehmed Zihni Efendi. *Feyz-i Yezdân Tercüme-i Nâsîhatü'l-ihvân*. İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1292.

Mehmed Zihni Efendi. *Tuhfetu'r-Râgıb fî Sîreti Cemâatin min a'yâni ehli Beyti'l-Etâyib*. İstanbul: Şems Matbaası, 1332/1913.

“Mehmed Zihni Efendi”. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı kredi Kültür ve Sanat Yay., 7 Cilt. 1999.

Muâviye b. Ebî Süfyân. *Dîvânu Muâviye b. Ebî Süfyân*. thk. Fârûk Eslîm b. Ahmed. Beyrut: Dâru Sâdır, 1996.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955.

Nehcü'l-Belâğa. Haz. eş-Şerif er-Radî. thk. ve şerh: Muhammed Abduh. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1990.

Osmanlı Ansiklopedisi. 7 Cilt. İstanbul: İz Yayınları, 2006.

Özkan, Halil. “Süyuti”. *DİA*. 38/188-198. İstanbul: TDV Yay., 2010.

Sarıkaya, Yaşar. *Medreseler ve Modernleşme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Vassâf, Hüseyin (haz. Mehmet Akkuş- Ali Yılmaz). *Sefîne-i Evliyâ*, 4 Cilt. İstanbul: Kitabevi, 2006.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1. Basım, 1993.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.

Özdemir, Yılmaz. “Beyrut’la İstanbul Arasında Yûsuf el-Esir Hayatı ve Eserleri”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (2008), 129-145.

Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1990.

Şensoy, Sedat. “Ta’likât”. *DİA*. 39: 508-510. İstanbul: TDV Yay., 2010.

Şişman, Adnan. “Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi”, *DİA*. 13/323-326. İstanbul: TDV Yay., 1996.

Suyûtî. (trc. Mehmed Zihni) *Sihâmu'l-İsâbe fî Kenzi'd-Da'avâti'l-Mustecâbe*, İstanbul: Âlem Matbaası, 1313/1895.

Şurrâb, Muhammed Muhammed Hasen. *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye fi ümmâti'l-kütübi'n-nahviyye*, 3 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 2007.

Tarhan, Ali Rana. “Müellifin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, (Mehmed Zihni Efendi'nin, *el-Muhtasarât* adlı eserinin içinde). 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yay., sy: 59, 1957.

Tatçı, Mustafa. “Şâbâniyye”, *DİA*. 38/214. İstanbul: TDV Yay., 2007.

Levend, Agâh Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Basım, 1988.

Uzun, Mustafa.-Arslan, Ahmet Turan. “Takriz”. *DİA*. 39/472-474. İstanbul: TDV Yay., 2010.

Öztürk, Cemil. “İdâdî”. *DİA*. 21/464-466. İstanbul: TDV Yay., 2000.

